

PEDAGOGICZNA BIBLIOTEKA
WOJEWÓDZKA W BIAŁYMSTOKU

p.6501

STANISŁAW SZOBER.

GRAMATYKA POLSKA W ĆWICZENIACH

PODREČNIK
DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH.

ZESZYT DRUGI.
WYDANIE TRZECIE.

1920.
WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE.
POZNAŃ ————— ŁÓDŹ ————— LUBLIN.
WILNO, KSIĘGARNIA STOW. NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO.

808.4-5 (1915)

do czego Michalewicz wywa w...
do młodości

PRZEDMOWA DO WYDANIA TRZECIEGO.

Zeszyt drugi „Gramatyki polskiej, w ćwiczeniach“ odpowiada części drugiej stopnia pierwszego „Zwięzłej gramatyki języka polskiego“, której jest trzeciem wydaniem.

W stosunku do wydań poprzednich wprowadzone zostały mało istotne zmiany, mające na celu uzgodnienie zawartego w podręczniku materiału z ustalonym już programem ministerjalnym; usuniętą mianowicie została część, poświęcona głosowni; nadto dla nadania książce większej zwięzłości opuszczono szereg lekcji tak, że liczba ich z 84 spadła do 60. Korzystając z uzyskanego dzięki temu miejsca, mogłem podać, jak w zeszycie pierwszym, na końcu książki krótkie streszczenie wiadomości, opracowanych w lekcjach, ażeby dać uczniom możność łatwiejszego orjentowania się w przerobionym materiale i zestawień go w formie wykładu dla powtórzenia.

Poza ten układ i metoda nie uległy żadnym zmianom.

Zeszyt drugi przeznaczony jest dla klasy pierwszej szkół średnich lub na czwarty rok nauczania w szkole powszechnej.

Dnia 27 listopada 1919.

Stanisław Szober.

CZĘŚĆ PIERWSZA.

ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

I. PODMIOT I ORZECZENIE.

LEKCJA 1.

A. 1. W podanym niżej urywku wskaż zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające.

Minęło miłe lato, rozpoczął się nowy rok szkolny. Jak spędziliście wakacje? Pewnie bawiliście się wesoło i wypoczęli doskonale. Czy nie brała was chęć do nauki? czy nie tęskniliście za szkołą i kolegami? Słuchajcie! Cały rok mamy spędzić razem. Starajmy się go spędzić w pracy! Uczcie się i bądźcie dobrzy! Wy jesteście moją troską i pociechą. Pragnę waszego dobra i wy chciejcie dopomóc mi w pracy. Wykażcie dobrą wolę i miejcie pocziwe serca! Wtedy szkoła nasza stanie się jedną rodziną, a wy będziecie moją chlubą i moją radością.

2. Co to jest zdanie?

3. Jaka jest różnica między zdaniami oznajmującymi a wykrzyknikowymi? Co to są zdania pytające?

4. Daj po kilka przykładów na zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające.

5. Wskaż podmiot i orzeczenie.

Legł pośród drogi kamień okrutnej wielkości. Jednym się o niego u wozów potrzaskały koła, inni przez niego doświadczyli upadków śmiertelnych, inisi musieli go objeżdżać zdaleka. Nakoniec przebrała się ludzka cierpliwość. Razu pewnego zbiegli się ludzie i wspólnymi siłami chcieli kamień usunąć. Daremne

jednak były ich wysiłki. Wszyscy tedy stanęli w zasmuceniu wielkiem. Nagle z lasu ukazał się konno rycerz w błyszczącym hełmie. Oblicze jego jaśniało dobrocią i pięknnością. Ludzie odrazu poczuli ku niemu śmiałość i ufność i opowiedzieli swoją biedę. Rycerz zsiadł z konia, głaz okrutny rękoma opasał, zatrząsł nim i odrzucił daleko w las. Droga leżała gładka i równa, a po twarzach ludzkich rozlała się radość i podziwienie. Rycerz wsiadł na konia i pojechał dalej ratować niewinnych i ukrzywdzonych. Skąd w nim była ta olbrzymowa moc? Dało mu ją miłujące serce.

6. Z ilu części składa się każde zdanie?

7. Jak się nazywają części zdania?

8. Co nazywamy podmiotem i co to jest orzeczenie?

B. 9. Przepisz podane niżej zdania, oddzielając w nich podmiot od orzeczenia kreską pionową.

Dobry gospodarz nigdy nie próżnuje. — Kawałek chleba nie spadnie z nieba. — Głód jest najlepszą przyprawą. — Przyjacielska przysługa nagrody nie potrzebuje. — Słowo dobre stoi za datek. — Złe oczy wszystko krzywo widzą. Prawda zawsze na wierzchu wyjdzie. — Szczęście trzyma z odważnymi.

LEKCJA 2.

A. 1. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, zapomocą ilu wyrazów zostały one oznaczone.

W śniadym dymie i w chmurach jesienne słońce połyska. W gęstej kurzawie mdłe światło gore. Niezliczona śma kruków nad dzikiem krąży polem. Głuchy tętent oddaje ziemia. Daleki zgiełk niosą wiatry. Zagrzemiał wrzask trąby. Ludy Wschodu i Południa rzuciły swoje siedziby. Wielkie wojska wyprowadził Osman na Polskę. Przeciw nim wystąpiły

mężne szyki polskiego rycerstwa. Hetman dzwignął nagle buławę. Zawrzały trąby. Uderzył bęben. Drgnęły husarskie chorągwie. Tatarski wrzask zagłuszył armaty. Kłęby kurzawy zasłoniły pole.

2. Zapomocą ilu wyrazów bywa oznaczany podmiot i orzeczenie?

Podmiot i orzeczenie jednowyrazowe nazywa się podmiotem i orzeczeniem nierozwiniętym; podmiot i orzeczenie, składające się z dwóch lub więcej wyrazów samodzielnych, nazywa się podmiotem i orzeczeniem rozwiniętym.

3. Wskaż podmiot i orzeczenie rozwinięte i nierozwinięte.

Język bardziej, niż żelazo, rani. — Gorąca kasza w usta parzy. Każde pole rodzi kąkole. — Kąkol nie zginie. — Kłamcy nikt nie wierzy. — Cnota zwycięża.

Zdanie, w którym i podmiot i orzeczenie są nierozwinięte, nazywa się zdaniem nierozwiniętym. Zdanie, w którym przynajmniej jedna jego część jest rozwinięta, nazywa się zdaniem rozwiniętym.

4. Daj po kilka przykładów na zdanie nierozwinięte i rozwinięte.

5. W podanych niżej przykładach wskaż części zdania i zwróć w nich uwagę na orzeczenie: z ilu składa się wyrazów i w którym z tych wyrazów zawarta jest jego treść?

Złoto jest ładne, żelazo — pożyteczne. — Noc była pogodna, ranek jest pochmurny; pogoda będzie niepewna. — On jest żołnierzem, a ty będziesz rolnikiem.

6. Czy wyrazy: *jest, był, będzie* w orzeczeniach podanych wyżej zdań mają samodzielne znaczenie? Może są to wyrazy niesamodzielne?

7. Z ilu wyrazów samodzielnych składają się podane w zadaniu 5-em orzeczenia? Czy są to orzeczenia rozwinięte, czy nierozwinięte?

Orzeczenie nierozwinięte, w którym oprócz wyrazu samodzielnego, jest jeszcze wyraz niesamodzielny, nazywa się orzeczeniem nierozwiniętym złożonym.

8. Jakie części mowy bywają samodzielnymi wyrazami w orzeczeniu złożonym? Rozpatrz zdania podane w ćwiczeniu 5-em.

Wyrazem samodzielnym w orzeczeniu złożonym bywa rzeczownik albo przymiotnik. Wyrazy niesamodzielne, występujące w orzeczeniu, nazywają się słowami posłkowymi. Wyrazy: *jest, była, będzie*, w zdaniach: *Noc była pogodna, ranek jest pochmurny: pogoda będzie niepewna* — są słowami posłkowymi.

B. 9. Podane niżej przykłady przepisz i podkreśl w nich orzeczenia, oznaczając rozwinięte literą *r*, nierozwinięte — literą *n* i złożone — literą *z*.

Ranek był przejrzysty. — Gospodarz stał na progu. W sadzie był niewielki ogródek. Przy drodze stał wóz drabiniasty. — Skwarzyła słońca letniego pożoga. — Przezrocza struga wodna wiała się między drzewami. — Lśniły się jej fale. — Drzewa owocowe ocieniały szerokie pole. — Dzień przelatywał wesoło. — Zbliżał się zachód. — Wieczór był ciepły.

II. CZĘŚCI PODMIOTU I ORZECZENIA ROZWINIĘTEGO.

LEKCJA 3.

A. 1. Wskaż podmiot i orzeczenie:

Brat jest podobny. — On jest godny. — On kupuje, ty sprzedajesz. — Rola daje.

2. Czy orzeczenia: *jest podobny, jest godny, kupuje, sprzedaje, daje* zawierają treść skończoną, czy też wymagają jakichś dopełnień? Podaj te dopełnienia.

3. Do przytoczonych niżej wyrazów dodaj dopełnienia, odpowiadając na załączone pytania:

a) ciekawy, czego? —	b) czytam, co? —
chciwy, czego? —	chwałę, kogo? —
miły, komu? —	ufam, komu? —
szkodliwy, czemu? —	gardzę, kim? —
winien, co? —	proszę, o co? —
winien, czego? —	żądam, czego? —
chętny, do czego? —	opowiadam, o czym? —
wytrzymały, na co? —	stoję, przy kim? —

4. Na jakie pytania odpowiadają dopełnienia?

5. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich dopełnienia.

Niebo okryło się chmurami. — Chmury zawaliły widnokrąg. — Drzewa ocieniały pole. — Nikt słowa nie wymówił. — Poznanie błędu zmniejsza winę. — Bieda uczy rozumu. — Chwała za cnotą idzie. — Praca nad sobą doskonali człowieka. — Pomaganie bliźnim krzepi serce.

6. Czy dopełnienie jest częścią zdania, czy też częścią podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego?

Dopełnienie jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, dopełniająca treść wyrazu, do którego się odnosi. Wyraz, do którego się odnosi dopełnienie, nazywa się wyrazem dopełnianym. Dopełnienia odpowiadają na pytania: *kogo? czego? komu? czemu? kogo? co? kim? czym? o kim? o czym? i t. p.*

B. 7. Przepisz, oddzielając części zdania kreską pionową i podkreślając w podmiotach i orzeczeniach rozwiniętych dopełnienia.

Niezdoga gorszy ludzi. — Zyskanie na czasie jest zyskaniem na rzeczy. — Kruk krukowi oka nie wykole. — Ból milczeć nie umie. — Ręka rękę umywa,

noga nogę wspiera. — Chytry z chytrym nie utworzą związku. — Sława od piecuchów boczy. — Oliwa nie brata się z wodą.

LEKCJA 4.

A. 1. Wymienione niżej przedmioty określ bliżej, odpowiadając na pytania: *jaki, jaka, jakie? który która, które? czyj, czyja, czyje? ile?*

a) księżyc, jaki? —	b) dom, który? —
gwiazda, jaka? —	ulica, która? —
słońce, jakie? —	miasto, które? —
c) zeszył, czyj? —	d) godziny, ile? —
książka, czyja? —	tygodnie, ile? —
pióro, czyje? —	

2. Na jakie pytania odpowiadają określenia?

3. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich określenia.

Łagodna mowa — pewna namowa. — Słodki miód, słodki cukier, a najśłodsze dobre słowo. — Łaskawe słowo znajdzie łaskawe ucho. I jasne słońce ma chmury. — Serce cnotliwe nie dba na mowy ludzkie złośliwe. — Oko pańskie tuczy konia. — Zbytńia wolność w swawolę się obraca. — Jedna mała wada piękną rzecz oszpeci. — Cudze wady widzimy, swe na plecach nosimy. — Ogień i woda — dobrzy słudzy, lecz źli gospodarze. — W cudzem oku żdźbło upatrujemy, w naszym belki nie widzimy.

4. Czy określenie jest częścią zdania, czy częścią podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego?

Określenie jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, określająca bliżej wyraz, do którego się odnosi. Wyraz, do którego się odnosi określenie, nazywa się wyrazem określanym. Określenia odpowiadają na pytania: *jaki? który? czyj? ile?*

5. Powiedz kilka zdań, w którychby były określenia.

B. 6. Przepisz, oddzielając podmiot od orzeczenia kreską pionową i podkreślając określenia.

Zaszedł nad doliną złocisty słońca krąg. Ciche odgłosy płyną z zielonych pól i łąk. Dalekie ludzi głosy, daleki słyszę śpiew. Nadchodzi ciepły wieczór. Różane promienie topnieją w siennej mgle. Skoszona łąka śle świeży zapach siana, a od lasu ciągną balsamiczne powiewy.

LEKCJA 5.

A. 1. Oddziel podmiot od orzeczenia i wskaż określenia i dopełnienia.

Po szerokim polu modra Wisła płynie. Pochyłone chaty drzemią na dolinie. Nad wodą zgarbiony stoi dąb żylasty. Po łące stąpają bociany powolne. W owsach zielonych brzęczą świerszcze polne. Z borów cienistych rozwiewa się wonność. Po błękitnem niebie płyną białe obłoki. Po długiej dolinie tęskne tony cieką. Brzmi nuta serdeczna. Wiatr szumi po polu, a pszeniczne kłosy strząsają na ścieżkę krople jasnej rosy.

2. W zdaniach, podanych w ćwiczeniu poprzednim, usuń dopełnienia i określenia. Czy w podmiotach i orzeczeniach rozwiniętych pozostały jeszcze jakie wyrazy. Co one oznaczają?

Cząstki podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, pozostałe po usunięciu wyrazów określających i dopełniających, nazywają się podmiotem i orzeczeniem zasadniczym, albo zasadą podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, ponieważ zawierają treść zasadniczą części zdania.

3. Wskaż w podmiocie i orzeczeniu rozwiniętym ich zasady, wyrazy określające i dopełniające.

Nowe koła skrzypią. — Złe koło i zła głowa robią duży hałas. — Zły koniec psuje dobry początek. — Rącego konia nikt nie podcina. — Trafiła kosa na kamień. — Gwizdał kos na jedlinie, rychły deszcz nas nie minie. — Bez kary żadne dziecko nie urośnie. — Fałsz prawdy nie lubi. — Dobry furman nie zawadzi. — Głodny przysmaków nie szuka.

4. Z jakich części składa się podmiot i orzeczenie rozwinięte?

W podmiocie rozwiniętym rozróżniać należy jego zasadę, czyli podmiot zasadniczy, wyrazy określające i dopełniające. Orzeczenie rozwinięte składa się z zasady, czyli orzeczenia zasadniczego, wyrazów określających i dopełniających.

B. 5. Przepisz, oddzielając podmiot od orzeczenia i podkreślając podmiot zasadniczy i orzeczenie zasadnicze.

Wśród sosnowego lasu stoi skromny, drewniany domek. Do domku przylega mały budynek. Mała stodołka i stajnia mieszczą skromny dobytek gospodarza. Pod oknami domku jest ogródek. Obok znajduje się żórawiana studnia. To skromne gospodarstwo należy do gajowego.

LEKCJA 6.

A. 1. Co to jest zdanie rozwinięte i nierozwinięte?

2. Co nazywamy podmiotem i orzeczeniem rozwiniętym i co to jest podmiot i orzeczenie nierozwinięte?

3. Czy podmiot i orzeczenie nierozwinięte składają się na części pomniejsze?

4. Z jakich części składa się podmiot rozwinięty i jakie części wyróżniamy w orzeczeniu rozwiniętym?

5. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich podmioty i orzeczenia nierozwinięte i zasadnicze.

Nadszedł dzień uroczysty. Mamy Boże Ciało. Uroczystym promieniem jutrznia rozgorzała. Słońce jaskrawszem światłem zagrało u góry. Niebo się przystroiło w świąteczne lazury. Wszystko ducha budzi. Przed kościół się zbierają i kmiotki i szlachta. Każdy jest ubrany w strój świąteczny, nowy. Gwar szumny, różnodźwięczny pod niebiosa leci. Wieją chorągwie cechów. Uczniowie niosą sztandar szkolny. Wychodzi procesja. Grzmi pieśń. Idą tłumy pobożne. Drogi pańskie kwiatkami usypuje działwa. Lud obchodzi miasto i powraca w podwoje kościoła.

6. Jakie jest podobieństwo i na czym polega różnica między podmiotem nierozwiniętym a podmiotem zasadniczym?

7. Wskaż podobieństwa i różnice między orzeczeniem nierozwiniętym a orzeczeniem zasadniczym.

Podmiot i orzeczenie zasadnicze są z tego względu podobne do podmiotu i orzeczenia nierozwiniętego, że tak, jak tamte, składają się z jednego wyrazu samodzielniego; ta jednak zachodzi między nimi różnica, że podmiot i orzeczenie nierozwinięte są samoistnymi częściami zdania, a podmiot i orzeczenie zasadnicze nie są częściami zdania, lecz częściami podmiotu i orzeczenia rozwiniętego. W zdaniu: *Nadszedł dzień uroczysty* orzeczenie nierozwinięte *nadszedł* jest częścią całego zdania, a podmiot zasadniczy *dzień* tworzy część podmiotu rozwiniętego: *dzień uroczysty*. Odwrotnie, w zdaniu: *Wszystko ducha budzi* podmiot nierozwinięty *wszystko* jest częścią całego zdania, a orzeczenie zasadnicze *budzi* tworzy część orzeczenia rozwiniętego *ducha budzi*.

8. Powiedz kilka zdań, w którychby był podmiot nierozwinięty a orzeczenie rozwinięte.

9. Podaj kilka przykładów na zdania, któreby miały podmiot rozwinięty, a orzeczenie nierozwinięte.

B. 10. Przepisz, podkreślając podmiot i orzeczenie zasadnicze raz, a podmiot i orzeczenie nierozwinięte dwa razy.

Deszczyk majowy niedługo trwa. — Krzyż złego nie obroni. — Cudza krzywda nie karmi. — Koń ma cztery nogi a potknie się. — Gaśnie księżyc przed słońcem. — Jeden kot stada myszy się nie boi. — Kot się myje, będą goście. — Złapał kozak Tatarzyna, a Tatarzyn za łeb trzyma.

LEKCJA 7.

A. 1. Co to jest dopełnienie i na jakie odpowiada pytania?

2. Co to jest określenie i na jakie odpowiada pytania?

3. Rozbierz podane niżej zdania, a wskazując ich części, zadawaj sobie odpowiednie pytania.

W klasach grzmi ciżba gwarliwa. Piłka się zwija, łebni szkolna ława. Po całej sali roznosi się wrzawa... Drzwi się otwarły. Po gwarze cisza nastąpiła grobowa. Niejedno serce trwogą uderzyło. Profesor przyszedł, przyklęknął w katedrze. Wszyscy poklekli — zabrzmiała modlitwa. Profesor powstał, zaczęła się lekcja.

4. Na jakie pytania odpowiadają podmiot i orzeczenie zasadnicze?

Podmiot zasadniczy, tak samo, jak i podmiot nierozwinięty, odpowiada na pytania: *kto? co?* Orzeczenie zasadnicze, tak, jak i orzeczenie nierozwinięte, odpowiada na pytania: *co robi? w jakim jest stanie? jaki jest podmiot?*

5. Podane niżej orzeczenia uzupełnij podmiotami, zadając sobie odpowiednie pytania.

— świeci. — grzeje. — uczy się. — pisze. — baw się. — jest ciepły. — jest pogodne.

6. Podane niżej rzeczowniki rozwiń w zdania dodając na odpowiednie pytania orzeczenia.

Noc —. Zmierzch —. Niebo —. Gwiazdy —. Ptaki —. Rolnik —.

B. 7. Przepisz, podkreślając podmiot i orzeczenie (zasadnicze i nierozwinięte).

Pomierny pokarm zdrowie zachowuje. — Zły pokój cięższy bywa nad wojnę. — Każdy oracz zna swe pole. — Dobra porada zaczyna się od milczenia. — Porwała się mucha na niedźwiedzia. — Praca przerabia słomę w złoto. — Prawda namysłu nie potrzebuje. — Przejażdżka, myśliwstwo, gospodarstwo potrzebują wstania rannego.

* LEKCJA 8.

A. 1. Wskaż zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające:

Pamiętacie Wigilię w miłych braci kole? Na samoj jej wspomnienie skakało pacholę. Ileżto w owe czasy sprawiały uciechy choinka ze świeczkami, z złotemi orzechy! Jakiśmy się cieszyli! Jak niesłychana radość podrzucała nami! Biegliśmy na pasterkę. Śpiewaliśmy kolędę. O jakże nas cieszyła owa z gwiazdką szopka i wesoła kolęda wiejskiego parobka!

2. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego.

Nadeszły pierwsze dni września. Po zachodzącym lecie wschodzi jesień. Powietrze jest ciepłe, ale powiewa rzeźwy chłodek. Pola są żłte. Od grusz dzikich padają na ziemię cienie długie i migotliwe. Tarcza słoneczna chowa się za las. Na miedzach i drogach polnych zapalają ognie pastuszkowie. Chłopcy pieką kartofle. Dochodzi trzask palących się gałęzi. Nad ognikami ukazują się dymki sinawe. Wiatr je

pochyla i gnie ku ziemi. Tarcza słoneczna schowała się za las. Zadudniły koła wozu. Psy szczekać zaczęły. W polu rozlegają się tęskne nuty piszczałki. Mrok gęsty zapada.

3. Jakie zdanie nazywamy zdaniem nierozwiniętym i co to jest zdanie rozwinięte?

4. Z jakich części składa się podmiot i orzeczenie nierozwinięte?

5. Co nazywamy podmiotem zasadniczym i co to jest orzeczenie zasadnicze?

6. Co nazywamy dopełnieniem?

7. Co to jest określenie?

8. W podanych niżej przykładach wskaż części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, zadając sobie odpowiednie pytania.

Dobry woźnica potrafi i drewnianym koniem ujechać. — Przy starym wole uczy się orać młody. — Wół się broni rogami, a koń kopytem. — Lękliwa wrona i krzaka się lęka. — Dar wrogów szczęścia nie przynosi. — Bodaj żaden wróg nie stąpił na twój próg! — Rannego wstania nikt nie żałował. — Wstyd jest barwą cnoty. — Pracowitym Bóg pomaga, a próżniaka bieda smaga.

B. 9. Napisz kilka zdań, oddziel w nich podmiot od orzeczenia i oznacz podmiot zasadniczy literami *pz*, orzeczenie zasadnicze — literami *oz*, określenie — przez *ok*, dopełnienie — przez *dop*.

LEKCJA 9.

A. 1. Rozbierz podane niżej zdania, wskaż w podmiocie i orzeczeniu określenia i zwróć uwagę, z jakimi się wyrazami one łączą.

Zewsząd lud ciągnie na pola. Nadszedł już czas żniwa. Dojrzałe zboże czeka na sierpy i kosy. Ludzie ochoczo biorą się do pracy. Czas prędko mija. Słońce

już silnie przygrzewa. Nadchodzi skwarne południe. Po krótkim odpoczynku znowu rozpocznie się praca.

2. Z jakimi wyrazami łączą się określenia?

Określenia, łączące się z rzeczownikami, są określeniami przyrzeczownikowymi; określenia, łączące się z czasownikami, nazywają się określeniami przysłownymi. W zdaniu *nadszedł już czas żniwa* wyraz *już* jest określeniem przysłownym, określającym czasownik *nadszedł*, a wyraz *żniwa* jest określeniem przyrzeczownikowym, odnoszącym się do rzeczownika *czas*.

3. Wskaż określenia przyrzeczownikowe i przysłowne.

Drzewa owocowe oceniają szerokie pole. Tu kapusta schyla sędziwe łysiny; spodem ciągną się grzędy. Tam rośnie zielona marchew, dalej wznosi się wysmukły bób; ówdzie podnosi złotą kitę kukurydza; gdzieś tam otyłego widzisz brzuch harbuza.

4. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj określenia przysłowne, odpowiadając na załączone pytania:

Słońce świeci, jak? — gdzie? —

Skowronek śpiewa, jak? —

Skoszona łąka pachnie, jak? —

Strumień szmerze, jak? —

5. Powiedz kilka zdań, w którychby były określenia przysłowne.

B. 6. Przepisz, oddziel podmiot od orzeczenia kreską pionową i podkreśl określenia przysłowne.

Niejednako śpiewa smutny i wesoły. — Sowa z orłem nigdy się nie zrówna. — I dobry strzelec czasem chybi. — Lekarstwo niezawsze pomaga, lekarz niezawsze ratuje. — Leniwy gubi się dobrowoli. — Rozum często siłę pokona.

LEKCJA 10.

A. 1. Wskaż określenia przysłowne i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają.

Polski żołnierz jest w obozie anioł, a w polu lew. — Na czarnej roli biały chleb się rodzi. — Na dobrej roli i chude ziarno wszędzie. — Po rozum w las nie idą. — Nauczają cię rozumu w szkole. — Siegaj do głowy po rozum. — Nikt na świat z rozumem nie przychodzi. — Szerokie wrota prowadzą do piekła, do nieba wiedzie ciasna furtka. — Z piekła się nikt nie wróci. — Prawda na światło wychodzi, fałsz w ciemności uchodzi. — Z prawdą najdalej zajdziesz.

Określenia przysłowne, wskazujące na miejsce, nazywają się określeniami przysłownymi miejsca. Określenia miejsca odpowiadają na pytania: *gdzie? skąd? dokąd? którędy?*

2. Daj kilka przykładów na określenia przysłowne miejsca.

3. W podanych niżej przykładach wskaż określenia przysłowne i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania.

W niedzielę bądź w kościele! — Pracowity rolnik i na przednówku ma zboże, próżniak nie ma go i w jesieni. — Rozwaga zwykle po czasie przychodzi. — Rozumny zawczasu źle widzi. — Praca zawsze popłaca. — Pracuj o słońcu, a śpij o miesiącu! — Do świętego Jana (24 czerwca) woła deszczu kania, a po św. Janie chodzą po deszczu kania. — Od świętego Wojciecha (23 kwietnia) dla wołów w polu pociecha.

Wśród określeń przysłownych wyróżniać należy określenie czasu. Określenia przysłowne czasu wskazują na czas i odpowiadają

na pytania: *kieⁱⁿ? jak dawno? jak długo? dopóki?*

4. Daj kilka przykładów na określenie przysłowne czasu.

B. 5. Przepisz, podkreślając określenia przysłowne miejsca i czasu.

Pod niebem waży się na szerokich skrzydłach krogulec. Z pod chmur dostrzega ptaszę w krzewinie. Na chwilę zawisł nieruchomo pod niebem, potem spadł nagle na ziemię. Umilkł las. Ptaki skryły się w gąszczu. Krogulec rzucił się na gniazdo wronie i wyrwał stamtąd pisklę. Wówczas cały naród wroni podniósł się na obronę swojej krwi. W powietrzu rozgorzała straszna walka. Zwyciężony drapieżca wypuścił ofiarę i znikł gdzieś daleko w obłokach.

LEKCJA 11.

A. 1. Wskaż określenia przysłowne i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania.

Nad brzegiem lasu cicho śpią poręby. Słońce wyzłaca pięknie zręby pniaków. Promienie różnobarwnie załamują się w kropelkach rosy. Tu gęsto kupią się kępy wrzosu, tam skromnie wychylają się poziomki, gdzieś rosną grzyby. Pnie sosnowe czerwienią się krwawo w słońcu. Po trawie przemknie się czasem jaszczurka i spojrzy dokoła ciekawie. Czasem świerszcz zcichu zadzwoni. Powietrze pachnie balsamicznie.

Określenia przysłowne, wskazujące na sposób czynności lub jakość stanu, nazywają się określeniami przysłownymi sposobu. Określenia sposobu odpowiadają na pytania: *jak? w jaki sposób?* W zdaniu: *nad brzegiem lasu cicho śpią poręby* część orzeczenia rozwiniętego *cicho* jest określeniem przysłownym sposobu.

2. Daj kilka przykładów na określenia przysłowne sposobu.

3. Do przytoczonych niżej przykładów dodaj określenia przysłowne, odpowiadając na załączone pytania:

On poprawił się, w jakim stopniu? —

On zmizerniał w jakim stopniu? —

On się ucieszył do jakiego stopnia? —

Określenia przysłowne, odpowiadające na pytania: *w jakim stopniu? do jakiego stopnia?* nazywają się określeniami przysłownymi stopnia. W zdaniu, na przykład: *widok twój nadzwyczaj mię cieszy* część orzeczenia rozwiniętego *nadzwyczaj* jest określeniem przysłownym stopnia.

4. Wskaż określenia przysłowne stopnia.

Słońce silnie dogrzewało. Upał stawał się coraz większy. Powietrze było zupełnie spokojne. Nagle na wschodzie ukazała się ciemno brunatna chmura. Widnokrąg zaczął powoli się ściemniać. Zbliżała się nadzwyczaj szybko bardzo silna burza.

B. 5. Napisz kilka zdań, w którychby były określenia przysłowne sposobu lub stopnia.

LEKCJA 12.

A. 1. Wskaż określenia przysłowne i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają.

Gnuśnością ludzie nikczemnieją. — On wstydem się zapłonił. — Ojciec przez grzeczność prosił go na wieczerzę. — Wszyscy się uśmiechali z radości. — Drzewa od deszczu lśniły się i czerniały. — Zgodą małe rzeczy rosną.

Określenia przysłowne, wskazujące na przyczynę, nazywają się określeniami przysłownymi przyczyny. Określenia przysłowne przyczyny odpowiadają na pytania: *dłaczego? z jakiego powodu? z jakiej przyczyny?*

W zdaniu: *gnuśnością ludzie nikczemnieją* część orzeczenia rozwiniętego *gnuśnością* jest określeniem przysłownym przyczyny.

2. Podaj kilka przykładów na określenia przysłowne przyczyny.

3. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj określenia przysłowne, odpowiadając na załączone pytania:

Przyszedłem, w jakim celu? —

On pośpieszył tonącemu, poco? —

Chodziłem do lasu, w jakim celu? —

Określenia przysłowne, wskazujące na zamiar lub cel, nazywają się określeniami przysłownymi celu. Określenia przysłowne celu odpowiadają na pytania: *poco? w jakim celu?* W zdaniu: *przychodzę przeproszać*, część orzeczenia rozwiniętego *przeproszać* jest określeniem przysłownym celu.

4. Daj kilka przykładów na określenia przysłowne celu.

B. 5. Przepisz, podkreślając określenia przysłowne.

Idziemy szukać szczęścia. — Ten pan nie przyszedł straszyć. — On ze strachu oniemiał. — Muszę dla ulgi sumienia prosić przebaczenia. — Sługa podawał ciągle kule do nabijania. — Od zimna zdrętwiały mu ręce.

LEKCJA 13.

A. 1. Rozbierz podane niżej zdania:

Anielka siedziała na niewielkiem wzgórzu. Dziewczynka z zaciekawieniem patrzyła na drogę. Za ogrodzeniem ciągnął się daleko gościniec. Bliżej stała chata włościańska. Na podwórku siedziało dziecko i bawiło się z prosiątkiem. Te tak niezwykle pieszczoty bardzo Anielkę zainteresowały. Wstała i poszła wolno przypatrzeć się bliżej tej scenie. Dziecko chłopskie na widok nieznanej panienki chciało ze strachu uciekać, ale je Anielka wkrótce łatwo uspo-

koła, dając słodkie ciastko. Zaczęła się przyjazna rozmowa.

B. 2. Przepisz, podkreślając określenia przysłowne.

Spojrzę ja rankiem, spojrzę wieczorem z tej jedlino-
wej góry. Błękitne niebo stoi otworem; po niebie
płyną chmurki. Gdzieś światłość bije; gdzieś dzień
przepada; a tam coś szeptem, skarży się, gada między
staremi dębami. W modre się koła woda rozpryska;
szuwarem¹⁾ ptactwo pluszcze. Do wody jeleni przez
wrzosowiska, przez dzikie chaszcze²⁾ kuszcze. Tam
trąbkę słyszę. Echo gra w borze. Dalekie padły
strzały. Znowu dokoła umilkły echa, tylko się cicho
błękit uśmiecha, a z góry patrzy słońce.

LEKCJA 14.

A. 1. Jakie określenia nazywamy przysłownymi?

2. Wskaż określenia przysłowne i zwróć uwagę,
z jakimi wyrazami się one łączą.

W bezczynności czas schodzi bardzo powoli. —
Bez pracy człowiek nie będzie nigdy zupełnie szczę-
śliwy. — Prawdziwie szlachetne serce zapomina
urazy. — Zbyt długa mowa nuży. — Nauka — rzecz
nadzwyczaj pożyteczna. — Mądry bywa zawsze
bardzo ostrożny. — Mądry zna innych dobrze,
a siebie jeszcze lepiej. — Człowiek sobie nazbyt dobry
nikomu nie będzie szczodry.

3. Czy określenia przysłowne łączą się tylko z cza-
sownikami?

4. Z jakimi częściami mowy łączą się określenia
przysłowne?

Określeniami przysłownymi nazywamy
takie określenia, które się łączą z czasownikami,
przymiotnikami i przysłówkami. Oprócz przy-
słownych rozróżniamy jeszcze określenia przy-

¹⁾ Zarośla z sitowia i trzciny. ²⁾ Przedziera się.

rzeczownikowe, które się łączą z rzeczow-
nikami.

5. Daj kilka przykładów na określenia przyrze-
czownikowe i przysłowne.

6. Podane niżej zdania rozbierz i wskaż w nich
określenia przyrzeczownikowe i przysłowne.

Gęsty las nagle rzednie. Wchodzimy na porębę.
Słońce świeci tu i przygrzewa. Z lasu wychodzą tu
węże i jaszczurki wylegiwać się na słońcu; o po-
łudniu gromadzi się także wszelki owad leśny.
Brzęczą tu rozmaite muszki; ważki i szklarze bu-
ją w powietrzu. Motyle przelatują to górnym, to
dolnym szlakiem. I bezskrzydłe mrówki krzątają się
raźno. Czasem wypada z gąszczu drobna szara pta-
szyna. Wszystkie te stworzenia bardzo ciężko pra-
cują. Każdy się broni, każdy walczy, ale niekażdy
zwycięża.

B. 7. Przepisz, podkreślając określenia przyrzeczow-
nikowe raz i określenia przysłowne dwa razy.

Wśród liściastych drzew inne życie panuje. Ru-
mieni się kalina; drżą srebrne listki osiki; białe
połyska brzoza; szumi górą dąb stary; jeżyna dołem
się słania; ścielą się rozłożyste paprocie; rosną gęsto
usiane borówki i poziomki; tu i ówdzie wychyla
się kapelusz grzyba. W leszczyńnię cieniuchnym gło-
sikiem śpiewa jakiś ptaszek; na soku dębu zięba
nuci krótką piosenkę; wyżej wesoło pogwizduje
wilga; w oddaleniu tęsknym głosem poświstuje gil,
a tęskniej jeszcze jakieś piskłę nawołuje zabłąkaną
kędys matkę. Wśród gąszczu gruchają gołębie, a cza-
sem zakraka kruk w przelocie.

LEKCJA 15.

A. 1. W podanych niżej przykładach wskaż zdania
nierozwinięte i rozwinięte.

Ciekawe obrazy życia rozciągają się około leśnych strumieni. Strumień rwie przez mchy i korzenie drzew. Woda przybywa nieustannie. Powstaje jeziorzysko. Rosną dokoła sitowia; olszyna się rozpuszcza; gdzieś tam wykwita storczyk. Wśród wód wznoszą się tu i owdzie wysepki. Na wysepkach, w wodzie i nad wodą wre życie: unoszą się ptaki, brzęczą owady, czasem pluśnie mała rybka.

2. Jakie zdanie nazywamy nierozwiniętem i co to jest zdanie rozwinięte?

3. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego.

Latem o świcie ruch i życie zaczyna się po jeziorach. Rozlegają się gwary i głosy różnorodne. Wielki kaczor wznosił się nad wodę i wrzeszczy donośnie. Młode kaczki uprawiają się w nurkowaniu. Na brzegu stoi zadumana czapla. Dwie bielutkie mewy przyleciały tu z dalekich stron. Nadbrzeżną kałużę obsiadły małe kuliki i pliszki. Około kępek po błocie gonia bekasy i dubelty.

4. Z jakich części składa się podmiot i orzeczenie rozwinięte?

5. Co to jest podmiot zasadniczy i orzeczenie zasadnicze?

6. Co to jest dopełnienie?

7. Powiedz zdanie, w którymby było dopełnienie?

8. Co nazywamy określeniem?

9. Jakie bywają określenia?

10. Co to jest określenie przyrzeczowne?

11. Jakie określenie nazywamy przysłówne?

12. Daj przykład na określenie przyrzeczowne.

13. Powiedz zdanie, w którymby było określenie przysłówne.

14. Napisz na tablicy kilka zdań, w których podmiot rozwinięty miałby dwa lub więcej podmiotów zasadniczych.

15. Napisz na tablicy kilka zdań, w których orzeczenie rozwinięte miałoby dwa lub więcej orzeczeń zasadniczych.

B. 16. Napisz trzy zdania, w którychby było kilka dopełnień i trzy zdania, któreby zawierały po kilka określeń.

LEKCJA 16.

A. 1. Nazwij osoby, do których mógłbyś się zwrócić z przytoczonymi zdaniami:

Daj mi pokój! (Do kogo tak mówisz?) — *Pomóż mi!* (Do kogo tak mówisz?) — *Pamiętaj o mnie!* — *Nie gniewaj się.* — *Nie przeszkadzaj!* — *Wybacz mi!* — *Przyjdź do mnie!*

Wyrazy, oznaczające osoby, do których się zwracamy z wypowiedzianymi zdaniami, nazywają się wołaczami. W przykładach takich, jak: *Wybacz mi, matko!* — *Pamiętaj o mnie, przyjacielu!* — wyrazy *matko, przyjacielu* są wołaczami. Wołacze nie tworzą części zdania i dlatego oddzielamy je przecinkami.

2. W podanych niżej przykładach wskaż wołacze.

Błogosławię cię, dziecko moje! — *Czy nie poznacie mnie, bracia?* — *Słuchaj mię, synu!* — *Szanuj, bracie, cnotę!* — *Lekarzu, uzdrów sam siebie!* — *Panie majstrze, złaż z dachu, nie psuj gontów!* — *Panie Jezu Chryste, daj mi serce czyste!*

3. Powiedz kilka zdań, obok których byłyby wołacze.

B. 4. Napisz kilka zdań, obok których byłyby wołacze.

podmiot składa się z pod- i zasadniczych
z określenia zasadniczego

CZEŚĆ DRUGA.

NAUKA O ZNACZENIU WYRAZÓW.

LEKCJA 17.

A. 1. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki, przymiotniki czasowniki i przysłówki.

Wśród lasu rośnie wysmukła, czerwona sosna. Wysoko w konarach sosny czernieje gniazdo; przy ziemi sterczą korzenie, dokoła leżą igły i szyszki. Po tych korzeniach i igłach uwijają się żwawo pracowite mrówki. Jedne z tych owadów dźwigają taką igłę, inne odbywają staranne poszukiwania w szyszkach, a inne wspinają się ku wierzchołkowi drzewa. Nagle przyleciał pstry dzięcioł. Ptak lekko przysiadł na drzewie, okiem bystro je objął i zaczął tu swoje gospodarstwo. Strach wielki zapanował wśród pracowitego narodu mrówek: Dzięcioł stuka głośno i wali mocno w korę. Ten huk ogłusza owady. Z dziupli wyskoczyła wiewiórka i ciekawie przygląda się dzięciołowi. Wiewiórka parsknęła i dzięcioł odleciał do innej sosny.

2. Co to jest rzeczownik?
3. Co nazywamy przedmiotem?
4. Jakie przedmioty rozróżniamy w otaczającym nas świecie?
5. Wymień kilka rzeczowników.
6. Wymień kilka przymiotników.
7. Wymień kilka czasowników.
8. Co to jest przymiotnik i czasownik?
9. Jaka jest różnica między przymiotnikiem a czasownikiem?
10. Na jakie pytania odpowiada przymiotnik?
11. Na jakie pytania odpowiada czasownik?

12. Wymień kilka przysłówków.

13. Co nazywamy przysłówkiem?

Rzeczowniki są to wyrazy, oznaczające przedmioty (ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska), np. *strzelec*, *dzięcioł*, *sosna*, *igła*, *zmierzch*. Przymiotniki i czasowniki oznaczają cechy przedmiotów; przymiotniki wskazują na własności przedmiotów, czyli na cechy oznaczane niezależnie od czasu; czasowniki; wskazują na czynności i stany, czyli na cechy przedmiotów, oznaczane zależnie od czasu. Wyrazy *pstry*, *zwinny* (*dzięcioł*) są przymiotnikami, wyrazy *przyleciał*, *stuka* (*dzięcioł*) są czasownikami. Przysłówki oznaczają właściwości cech, np. *bardzo* (*zwinny dzięcioł*), (*stuka*) *głośno* (patrz zeszyt I).

B. 14. Przepisz, oznaczając rzeczowniki literami *rz.*, czasowniki — *cz.*, przymiotniki — *pt.* i przysłówki — *ps.*

W gęstwinie świerku, po jego szarej korze, uwijają się popielate i modre sikorki. Piszczą one i szczeniocą zcicha, a jednocześnie polują zawzięcie na komary. Stary świerk wyrósł na stosie swych zwiedłych szpilek; niedaleko rosną jego mali synowie. Dalej czerni się gęstwina niskich roślin.

I. RZECZOWNIK.

LEKCJA 18.

A. 1. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki i zwróć uwagę, jakie przedmioty one oznaczają.

Zjadły chłopca wilki, zostawiły buty. — Nie w każdej chwili człek się pomyli. — Nie na każdym drzewie siadają cietrzewie. — Czapką, chlebem i solą ludzie sobie ludzi niewołą. — Czas prędko uchodzi. — Człowiek bez człowieka obejść się nie może. Dąb się powalił, a trzcina została. — Mały komar, a przecież

guz po nim zostaje. — Niezawždy deszcz bywa, bywa też słońce po deszczu.

Rzeczowniki oznaczają przedmioty. Ponieważ wśród przedmiotów wyróżniamy ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska, więc rzeczowniki są to nazwy ludzi, zwierząt, roślin, rzeczy i zjawisk.

2. Wymień kilka rzeczowników, oznaczających ludzi.

3. Wskaż kilka rzeczowników, oznaczających zwierzęta.

4. Wymień kilka nazw roślin.

5. Nazwij kilka rzeczy

6. Wymień kilka rzeczowników, oznaczających zjawiska.

7. Wskaż rzeczowniki.

Chłop rolę, kupiec zyskiem, rzemieślnik robotą żyją. — Gościa nieproszonego za drzwi wynoszą. — Barbara święta o górnikach pamięta. — Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie. — Stary przyjaciel, jak drugi ojciec. — Kiedy słowik śpiewa, to i człowiek ucho nadstawia. — I płotka dobra, gdy szczupaka nie ma. — Szeląg wydaj, a złotówki chowaj.

B. 8. Przepisz, podkreślając rzeczowniki.

Był Wielki Czwartek — poranek marcowy. Na czarnych polach topniał lód zakrzepły. Śpiewał skowronek, wiatr powiewał ciepły i ciepłe myśli napędzał do głowy. Człowiek skwapliwszy do Boga i świata, bo coś mu serce wiosennie kołata. Po sinem niebie kilka chmur płyne, nad czarną ziemią mgła ranna się ściela. Nad cichą wioską, po czarnej równinie huczy dzwon stary, bo dziś msza w kościele.

LEKCJA 19.

A. 1. Przy wskazanych niżej przedmiotach wymień wspólne im cechy:

a) śnieg	b) kruk	c) łubin	d) bławatek
kreda	wrona	dziwanna.	niezapominajka.
mleko	węgiel.		
wapno.			

e) mak	f) kamień	g) miód	h) pszczoła
malina.	stal	cukier.	mrówka.
	żelazo.		

2. Co wspólnego ma *śnieg*, *kreda* i *mleko*?

3. Jaką cechę wspólną mają *kruk*, *wrona* i *węgiel*?

4. Jaką cechę wspólną ma *łubin* i *dziwanna*, *bławatek* i *niezapominajka*, *mak* i *malina*?

5. Co wspólnego mają *kamień*, *stal* i *żelazo*, *miód* i *cukier*, *pszczoła* i *mrówka*?

6. Jakie jest podobieństwo i jaka różnica między wyrazami:

<i>biały (śnieg)</i> , <i>biała (kreda)</i> , <i>białe (mleko)</i>	a <i>białość</i> ,
<i>czarny (kruk)</i> , <i>czarna (wrona)</i>	a <i>czarność</i> ,
<i>żółty (łubin)</i> , <i>żółta (dziwanna)</i>	a <i>żółtość</i> ,
<i>twardy (kamień)</i> , <i>twarda (stal)</i>	a <i>twardość</i> ,
<i>słodki miód</i>	a <i>słodycz</i> ,
<i>pracowita (pszczoła)</i>	a <i>pracowitość</i> .

Na co wskazują te wyrazy? Jaka jest różnica między cechami, oznaczonymi przez wyrazy *biały*, *biała*, *białe*; *czarny*, *czarna* i t. d., a cechami, oznaczonymi przez wyrazy *białość*, *czarność* i t. d.

Cechy oznaczamy albo wskazując jednocześnie na przedmioty, do których one należą, albo niezależnie od przedmiotów, w oderwaniu od nich. Cechy oznaczone w oderwaniu od przedmiotów, nazywają się *cechami oderwanymi*. Wyrazy *białość*, *czarność*, *żółtość*, *twardość*, *słodycz*, *pracowitość* oznaczają cechy oderwane.

7. W podanych niżej przykładach wskaż cechy i nazwij je w oderwaniu od przedmiotów, do których one należą, według wzoru:

jasne gwiazdy — cecha, połączona z przedmiotem.
jasność — cecha oderwana.
uczeń pisze — cecha, połączona z przedmiotem.
pisanie, pisać — cecha oderwana.

a) głęboki las	b) wysoki dom	c) szeroki rynek
głęboka rzeka	wysoka góra.	szeroka ulica
głębokie morze.		szerokie pole.
d) dobry ojciec	e) sprawiedliwy	f) wdzięczny
dobra matka	sędzia	uczeń
dobre dziecko.	sprawiedliwa	wdzięczna
	królowa.	córka
		wdzięczne
		dziecko.

g) uczeń pisze	h) słońce grzeje	i) las szumi
nauczyciel pisał.	piec grzeje.	woda szumi.

8. W podanych niżej przykładach wskaż cechy przedmiotów i nazwij je w oderwaniu od tych przedmiotów.

Ludzie szanują prawego człowieka. — Dobre mienie minie, sława pocziwa nie zginie. — Cicha woda głębokie brzegi podrywa. — Gdzie dobre słowa, tam zgoda gotowa. — I jasne słońce ma ciemne chmury.

Wyrazy, oznaczające cechy oderwane, nazywają się rzeczownikami oderwanymi.

B. 9. Przepisz, podkreślając rzeczowniki oderwane.

Skromność i cnota droższa od złota. — Szczodrobliwość zdobi pany. — Odwaga zwycięża, tchórzostwo ginie. — Śmiałym ludziom dopomaga szczęście.

LEKCJA 20.

A. 1. Co oznaczają rzeczowniki oderwane?

2. Jakie jeszcze wyrazy oznaczają cechy?

3. Jaka jest różnica między rzeczownikami oderwanymi a przymiotnikami i czasownikami? Zastanów się nad następującym zestawieniem:

czarny (ołówek), *czarna* (kawa) — *czarność*.

biała (lilja) — *białość*.

(chłopiec) *biega*, (piesek) *biega* — *bieganie*.

(słownik) *śpiewa*, (dziewczynka) *śpiewa* — *śpiewanie*.

Rzeczowniki oderwane wskazują na cechy oderwane, a przymiotniki i czasowniki oznaczają cechy, połączone z przedmiotami.

4. Od podanych niżej przymiotników i czasowników utwórz odpowiednie rzeczowniki i zastanów się, jaka jest między nimi różnica.

a) (kot) <i>mruczy</i>	—	b) <i>mądry</i> (król)	—
------------------------	---	------------------------	---

(ptak) <i>śpiewa</i>	—	<i>sprawiedliwy</i> (sędzia)	—
----------------------	---	------------------------------	---

(pies) <i>szczeka</i>	—	<i>dobry</i> (ojciec)	—
-----------------------	---	-----------------------	---

(pszczoła) <i>brzęczy</i>	—	<i>mężny</i> (rycerz)	—
---------------------------	---	-----------------------	---

(krowa) <i>ryczy</i>	—	<i>cnolliwy</i> (człowiek)	—
----------------------	---	----------------------------	---

5. W związku z podanymi niżej rzeczownikami oderwanymi utwórz odpowiednie czasowniki i przymiotniki i zastanów się, jaka jest między nimi różnica:

a) <i>chodzenie</i> , —	b) <i>wierność</i> , —
-------------------------	------------------------

<i>bieganie</i> , —	<i>wdzięczność</i> , —
---------------------	------------------------

<i>latanie</i> , —	<i>pracowitość</i> , —
--------------------	------------------------

<i>pływanie</i> , —	<i>sumiennosc</i> , —
---------------------	-----------------------

<i>jeżdżenie</i> , }	<i>szlachetność</i> . —
----------------------	-------------------------

<i>jazda</i> , }	
------------------	--

6. Wskaż rzeczowniki oderwane i utwórz w związku z nimi odpowiednie przymiotniki i czasowniki.

Lepsze małe danie, niżli wielkie obiecanie. — Przy odwadze stoi szczęście. — Odwłoka często bywa.

szkodliwa. — Oszczędnością i pracą ludzie się bogacą. — Ostrożność jest matką bezpieczeństwa. — Piękność przeminie, cnota nie zginie. — Pokora niebiosą przebijają. — Każda pomoc po czasie jest późna. — Niekażda poprawa bywa na lepsze. — Dobra porada zaczyna się od milczenia.

B. 7. Przepisz, podkreślając rzeczowniki oderwane. — Porządek jest duszą gospodarstwa. — Lepsze jest posłuszeństwo, niż nabożeństwo (nabożność). — Z wielkiego pośpiechu narobisz waść śmiechu. — Jakie powitanie, takie i rozstanie; jakie pozdrowienie, taka i odpowiedź. — Jak ptak do latania, tak człowiek do pracy stworzony.

LEKCJA 21.

A. 1. W podanych niżej zdaniach wskaż rzeczowniki i zastanów się, co one oznaczają.

Orzeł w słońce rad patrzy, sokół w górę leci, sowa po kątach się tłucze. — Poznasz sobolę po włosie, a rysia po pazurach. — Idzie żołnierz borem, lasem, spotyka się z biedą czasem. — Młodości doświadczenia, a starości sił brakuje. — Przed niskimi drzwiami uchylaj się zawczasu. — Niema dymu bez ognia. — Bez kary żadne dziecko nie urośnie. — Do czasu dzban wodę nosi. — Zburz gniazdo, a odleć kruki. Gorzkość słodyczą się nagradza. — Dobra gospodyni z wody mleko czyni. — Groch bez szperki¹⁾, jak człowiek bez serca. — Włazł na gruszkę, trząśniętą pietruszkę, a cebula leciała²⁾. — Skrucza zmniejsza winę. — Poznanie błędu pierwszy stopień do poprawy.

Rzeczowniki, jak widzimy oznaczają ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy, zjawiska i cechy oderwane. Ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zja-

wiska postrzegamy w otaczającym nas świecie zapomocą zmysłów; dlatego też rzeczowniki, które oznaczają te przedmioty, nazywają się rzeczownikami zmysłowymi. Cechy postrzegamy tylko w połączeniu z przedmiotami; niezależnie od przedmiotów, w oderwaniu od nich cech nie postrzegamy; nie widzimy, na przykład, białości, nie patrząc jednocześnie na biały jakiś przedmiot, nie czujemy twardości, nie dotykając jakiegoś twardego przedmiotu, nie znamy wdzięczności, lecz wdzięcznych ludzi i t. d. Dlatego też rzeczowniki, oznaczające cechy oderwane, w przeciwstawieniu do rzeczowników zmysłowych, nazywają się rzeczownikami oderwanymi. Wyrazy *żołnierz, wódz, koń, chorągiew, bitwa, strzał* są rzeczownikami zmysłowymi, a wyrazy *strzelanie, bicie, dobroć, pobożność* należą do rzeczowników oderwanych.

2. Wymień kilka rzeczowników zmysłowych.

3. Daj przykłady na rzeczowniki oderwane.

4. W podanym niżej urywku wskaż rzeczowniki zmysłowe i oderwane.

Żył przed laty w gronie braci stary żołnierz, Bardysz Maciej. Świat splondrował wprost i wstecz, z mnogich wojen wrócił zdrów, a na starość chrobry¹⁾ miecz już zawiesił u swych głów. Włokę gruntu czynszem²⁾ wziął, zaprowadził ule pszczoł, wyhodował chartów smycz. Stary Bardysz lubił ruch. Był do konia jeszcze zuch i sąsiadom dawał wzór hartowności³⁾ czasów swych. To też starca wielbił lud. Powiadano ze wszech stron; Bardyszowe konie — cud, dzielne charty trzyma on! I rusznicę ma nieładą, koniem, chartem, strzelba włada, lecz nad

1) bez słoniny. 2) Mówi się o kimś, kto plecie niedorzeczności.

1) mężny. 2) za opłatą dzierżawną. 3) zaprawiona wytrzymałość i odporność na trudy.

charty, strzelby, konie, dzielność w sercu, w oczach
płonie u starego dziada!

B. 5. Przepisz, podkreślając rzeczowniki zmysłowe
raz, a rzeczowniki oderwane — dwa razy.

Dobry rybak na jednej wędze dwa szczupaki złowi. — Lepszy szczygieł w rękę, niż dzięcioł na sęku. — Zbytńia śmiałość szkodliwa. — Najlepsze na upór lekarstwo — brzezina. — Nikt nie broni wesołości, byle była w poczciwości. — Niepodobna wiatru siecią chwytać. — Na wierzbie gruszka nie będzie. — Dla wilka las, dla gołębia strzecha.

LEKCJA 22.

A. 1. W związku z podanymi niżej przymiotnikami utwórz rzeczowniki oderwane, według wskazanego wzoru:

dwie jasne (gwiazdy) — *dwa, jasność.*

a) *trzy dobre (córk)* — b) *siedemnaście (lat)* —
pięciu dzielnych (synów) — *sześć (tygodni)* —
dwóch serdecznych (przy- *piętnaście (dni)* —
jaciół) —

Wśród cech oderwanych wyróżniamy liczyby oderwane. Wyrazy, oznaczające liczby oderwane, nazywamy rzeczownikami liczebnymi albo liczebnikami rzeczownikowymi. Wyrazy *dwa, pięć, siedemnaście* i t. p. są rzeczownikami liczebnymi. Nazwy liczb mianowanych są przymiotnikami liczebnymi, albo liczebnikami przymiotnymi, bo oznaczają liczby w połączeniu z przedmiotami, a przymiotniki, jak wiemy, oznaczają cechy w połączeniu z przedmiotami. Wyrazy: *dwie (córk)*, *dwa (tygodnie)*, *pięć (lat)* i t. p. są przymiotnikami liczebnymi.

2. Daj kilka przykładów na rzeczowniki liczebne i zamień je na przymiotniki liczebne.

3. Daj kilka przykładów na przymiotniki liczebne i zamień je na rzeczowniki liczebne.

4. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki liczebne i zamień je na przymiotniki liczebne przez połączenie z jakimś rzeczownikiem.

Niema dwóch bez jednego. — Do trzech nie zliczy. — Lud tysiącami tłoczy się po ulicach. — Dwa przez pięć tworzy dziesięć. — Trzy razy cztery będzie dwanaście. Sześćdziesiąt tworzy kopę, piętnaście — men-del, a dwanaście — tuzin. — Ludzie zabobonni uważają trzynaście za liczbę feralną.

5. Wskaż przymiotniki liczebne i utwórz w związku z nimi odpowiednie rzeczowniki liczebne.

Dziewięć bąków konia udusi. — Przed jednym chartem ucieka sto zajęcy. We dwóch izbach dwa różne skupiły się grona. — Śmiech powstał w obu izbach. — Trzy narody były znane Wojtkowi. — Sypały się miliony iskier.

B. 6. Przepisz, podkreślając rzeczowniki liczebne raz i przymiotniki liczebne dwa razy.

Dwaj rycerze pojmani jadą bez trwogi do Kowna. — Trzy pagórki wznoszą się wśród rozległej równiny. — Co dwa to nie jeden. — Trzech nie zliczy. — Dwa i dwa to cztery, pięć i pięć to dziesięć. — O dwa tysiące kroków zamek stał za domem.

LEKCJA 23.

A. 1. W podanych zdaniach wskaż wyrazy, oznaczające przedmioty, czyli rzeczowniki.

Nic tu nie widzę dokoła. — Wkoło nich było pusto. — Ten się zdaje wyrzekać, tamten tylko wzdycha. — Ten bije, tamten odbija. — Cóż to znaczy? — On sam siebie nie pojmuje. — Każdy się uczył nie wiedzieć czego. — Uciekli wszyscy. — Bliżej coś się ruszyło. — Wszystko razem wrzało.

2. Czy wyrazy *on, ten, tamten, coś, nie* dokładnie oznaczają przedmioty? Czy mógłbyś wyraźnie powiedzieć, o jakich tu przedmiotach jest mowa?

Rzeczowniki, oznaczające przedmioty ogólnikowo, nazywają się rzeczownikami zaimkowymi albo zaimkami rzeczownikowymi w przeciwstawieniu do nich wyrazy, oznaczające przedmioty wyraźnie, nazywamy rzeczownikami właściwymi. Wyrazy *on, ona, ten, tamta, nie, coś* są rzeczownikami zaimkowymi, a wyrazy *ojciec, matka, chłopiec, pióro, książka* — rzeczownikami właściwymi.

2. Wymień kilka rzeczowników właściwych.
3. Daj przykłady na rzeczowniki zaimkowe.
4. Wskaż rzeczowniki właściwe i zaimkowe.

Siedzi ptaszek na drzewie i ludziom się dziwuje, że najmędrzy z nich nie wie, gdzie się szczęście znajduje; bo szukają dokoła tam, gdzie nigdy nie bywa. Pot się leje im z czoła, cierń im stopy rozrywa. Trwonią życia dzień jasny na zabiegi i żale, tylko w piersi swej własnej nie szukają go wcale. W nienawiści i kłótni wydzierają coś sobie, aż zmęczeniu i smutni idą przespać się w grobie. A więc siedząc na drzewie, ptaszek dziwi się bardzo; chciałby przestrzec ich w śpiewie, lecz przestroga pogardzą.

B. 5. Przepisz, podkreślając rzeczowniki właściwe raz i rzeczowniki zaimkowe dwa razy.

Serca nikt nie zgoi. — Bojaźliwy człowiek nie wielkiego nie sprawi. — Każdy odpowiada za swoje błędy. — Co komu błogie, to mu zazwyczaj drogie. — Komu bieda dokuczy, ten się modlić nauczy.

LEKCJA 24.

A. 1. W podanym urywku wskaż rzeczowniki właściwe i zaimkowe.

Nasza się Wisła ukochana toczy przez kraj polisty, pszeniczny, uroczy. A nad nią ówdzie wioska się uśmiecha, chata się bieli, pochyla się strzecha, i ryczy bydlę, pomrukują trzody, gdy je dziewczęta prowadzą do wody. A nasza Wisła tak spokojna, cicha, że jej nie słysząc tak lekko oddycha. Stare się wierzby nad nią zadumały o swej starości, o spróchniałej korze, ściętych konarach i minionej porze; bo one młodość z Wisłą przeigrały i do niej jeszcze krzywe, karłowate stroją swe czoła w zieloności szatę. Rzadko już buki i piękne dąbrowy pławią w jej nurtach przewrócone głowy, lecz częściej nad nią sosną wznosi kolce lub płacze brzoza przy młodej topolce, a nadwiślańska topola wspaniała nad nurtem wielkie konary rozwiała.

2. Jaka jest różnica między rzeczownikami właściwymi a zaimkowymi?

3. Oprócz właściwych i zaimkowych jakie jeszcze wyróżnialiśmy rzeczowniki?

4. Co oznaczają rzeczowniki liczebne?

5. Daj kilka przykładów na rzeczowniki liczebne.

Rzeczowniki są to wyrazy, oznaczające przedmioty i cechy oderwane. Wśród rzeczowników rozróżniamy: właściwe, zaimkowe i liczebne. Rzeczowniki właściwe oznaczają przedmioty wyraźnie, rzeczowniki zaimkowe — ogólnikowo, a rzeczowniki liczebne wskazują na liczby oderwane. Wyrazy: *las, drzewo, pień, starość, młodość* są rzeczownikami właściwymi; wyrazy *ten, tamta, on* należą do rzeczowników zaimkowych; wyrazy *pięć, dziesięć, dwadzieścia, tysiąc* są rzeczownikami liczebnymi.

6. Wskaż rzeczowniki właściwe, zaimkowe i liczebne.

Wraca pacholę wiejskie ze szkoły: musiał się uczyć, bo jest wesoły, musiał za pilność pochwałę dostać, bo zuchowato najeżył postać, i tak sam w sobie odwagę nieci: „Do książek moich tak się przyłożę i w dzień i w nocy, w wieczór i rano, aż zgłębię wszystko, co napisano, i wyrozumiem dwa a dwa cztery, i będę pisał, jak sztych¹⁾ litery. Lecz czemże będę na Bożym świecie?

B. 7. Napisz kilka zdań tak, aby w nich był rzeczownik właściwy, zaimkowy lub liczebny.

LEKCJA 25.

A. 1. Wskaż wyrazy oznaczające przedmioty.

— Mamo — rzekł razu pewnego chłopczyk, zdziwiony już po raz trzeci jakieś nieszczęsne mnożenie — ja chyba nigdy szkoły nie skończę.

— Co też ty wygadujesz! Dopiero zacząłeś się uczyć i już myślisz, jak to będzie z ukończeniem szkoły:

— Bo mi tak trudno! Adaś uczy się w domu półtorej godziny i ma czas na wszystko. On wszystko umie i wszystko może, a ja nic nie mogę, bo na nic nie mam czasu. — I ukrywszy twarz w dłonie, rzewnie zapłakał.

— Uspokój się, moje dziecko — pocieszała matka, tuląc go do siebie. — Już za tydzień ojciec powróci, to ci pomoże.

— Ależ ja nie potrzebuję pomocy. Wszystko doskonale rozumiem, tylko mi się jakoś nie udaje.

Ojciec powrócił, chłopczyk za jego radą zmieniał plan swoich zajęć, a po miesiącu nie wątpił, że zdolności mu nie brak, a czasu na wszystko wystarcza.

Wyrazy, oznaczające osoby, biorące udział w rozmowie, nazywają się zaimkami oso-

¹⁾ Prosto, ładnie.

bowemi. *Ja* oznacza osobę, która mówi, *ty* wskazuje na osobę, do której się mówi; *wy* oznacza osoby, do których się mówi, a *my* wskazuje na osobę mówiącą w połączeniu z innymi osobami: *my* = *ja* + *ty*, *ja* + *wy*, *ja* + *on* lub *ja* + *oni*, *ja* i *my* nazywają się wyrazami osobowymi pierwszej osoby, *ty* i *wy* — wyrazami osobowymi drugiej osoby.

2. Powiedz zdanie, w któremby był zaimek osobowy.

3. Wskaż zaimki osobowe.

Już ty śpiewasz, skowroneczku, już też i ja orzę; i my ludzie, i wy ptaszki wszyscy dzieci Boże! Człowiek w polu gospodarno pracować się sili, ptaszek bierze swoje ziarno z zimowych badyli... Tyś, skowronku, mój towarzysz, choć w nierównej doli. Z twojej piosenki rade nieba i Pan Bóg się cieszy, że ptaszekowi mało trzeba i dziękować śpieszy. Już ty śpiewasz, skowroneczku, już też i ja orzę. Lecisz w niebo; za oraczem pomódl się, nieboże! Módl się, ptaszku! Bóg wzruszony doda nam opieki, i niech będzie pochwalony na wieki, na wieki!

B. 4. Przepisz, podkreślając zaimki osobowe.

— Nieprawdaż, żeśmy bracia! — Takimi raz słowy ozwał się do srebrnego pieniądza papierowy. — Ja talar i ty talar. — Przebacz, — srebrny rzecz — że zupełnie naszemu braterstwu zaprzeczę; moja wartość istotna, twoja pożyczana, mnie czysty zrodził kruszec, tyś powstał z gałgana.

1. RZECZOWNIKI WŁAŚCIWE.

LEKCJA 26.

A. 1. Ja mam w swoim pokoju jedno okno, a ile jest okien w naszej klasie?

2. Na katedrze leży książka i zeszyt, a ty ile masz książek i zeszytów?

3. Jaka jest różnica między wyrazami *okno* a *okna*, *książka* a *książki*, *zeszyt* a *zeszyty*?

Wyrazy *okno*, *książka*, *zeszyt* oznaczają jedno *okno*, jedną *książkę* i jeden *zeszyt*, a wyrazy *okna*, *książki* i *zeszyty* wskazują na cały szereg *okien*, *książek* i *zeszytów*. Widzimy więc, że w rzeczownikach rozróżniać należy liczbę pojedynczą i mnogą. Liczba pojedyncza oznacza jeden przedmiot, liczba mnoga wskazuje na cały szereg przedmiotów. Rzeczowniki *okno*, *książka*, *zeszyt* są użyte w liczbie pojedynczej, rzeczowniki *okna*, *książki*, *zeszyty* mają liczbę mnogą.

4. W podanych niżej rzeczownikach wskaż liczbę pojedynczą i mnogą.

a) las : lasy	b) sosna : sosny
bór : bory	świerk : świerki
gaj : gaje	dąb : dęby
dąbrowa : dąbrowy.	brzoza : brzozy.
c) wóz : wozy	d) pola : pole
powóz : powozy	łąki : łąka
bryczka : bryczki	zagony : zagon
fura : fury.	brózdy : brózda.
e) konie : koń	f) pan : panowie
woły : wół	chłop : chłopci
owce : owca	gospodarz : gospodarze
psy : pies.	rolnik : rolnicy.

5. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki i od rzeczowników, użytych w liczbie pojedynczej, utwórz liczbę mnogą, a od liczby mnogiej liczbę pojedynczą.

Bez wiosła na czółno (nie siadaj. — Dar za dar, słowa za słowa. — Deszcz ranny niedługo trwa. — Wysokie drzewo najprędzej wiatr łamie. — Dzień do pracy, noc do spania. — Jaki dzwon, taki dźwięk. —

Dobry furman nie zawadzi. — Lepszy gołąb w garści, niż kuropatwa w chróście.

B. 6. Przepisz, podkreślając rzeczowniki w liczbie pojedynczej raz, a rzeczowniki, użyte w liczbie mnogiej, dwa razy.

Smycz myśliwy ujął w dłoń. Wskoczył na koń — parsknął koń. — Wtem głos gończych ¹⁾ jęknął głuchy, wybiegł szarak długosłuchy ²⁾, stanął słupem, patrzy w bok, wypatruje, kędy bieć, stulił uszy, sprężył skok ³⁾ i wzdłuż żółtych polnych miedz rwie do lasu z całych sił, aż się za nim kłębi pył. Więc myśliwy ruszył wczwał, charty przed nim lecą w sznur, jakby jeden wicher gnał długie, wąskie pasmo chmur. Zwierza, strzelca, chartów, psiarnię lekką taśmą pył ogarnie z żółtych pól i gór.

LEKCJA 27.

A. 1. Do rzeczowników: *ojciec*, *matka*, *dziecko* dodaj przymiotnik *dobry*. Czy pozostaje on w tych połączeniach bez zmiany?

2. Jakie końcówki mają przymiotniki *dobry*, *dobra*, *dobrze*?

3. Do podanych niżej rzeczowników dodaj odpowiednie przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki tych przymiotników.

a) syn	b) córka	c) dziecko
nauczyciel	matka	piskłę
lekarz	gospodyni	żrebię
żołnierz	pani	ciele.

4. Jakie końcówki przybiera przymiotnik w połączeniu z rzeczownikami, oznaczającymi osoby płci męskiej; jakie w połączeniu z rzeczownikami, oznaczającymi osoby płci żeńskiej i jakie w połączeniu z nazwami istot niedojrzałych? Jak możnaby te różne końcówki nazwać?

¹⁾ Psów. ²⁾ Słuchy = uszy zająca. ³⁾ Skoki = nogi zająca.

Przymiotniki *dobry, sprawiedliwy, sumienny* i t. d. mają końcówkę rodzaju męskiego; przymiotniki *dobra, rzędna* i t. d. — końcówkę rodzaju żeńskiego, a przymiotniki *dobie, małe* i t. d. — końcówkę rodzaju nijakiego.

5. Do podanych niżej rzeczowników dodaj przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki tych przymiotników.

a) dom	b) chata	c) niebo
dach	izba	słońce
próg	ściana	światło
plot	podłoga	powietrze.

6. Czy rzeczowniki, wymienione w zadaniu 5-em, oznaczają istoty żywe czy przedmioty martwe?

7. Czy tylko przy rzeczownikach, oznaczających istoty żywe, zmieniają się końcówki przymiotników?

8. Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *dom, dach, próg, plot*?

9. Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *chata, izba, ściana, podłoga*?

10. Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *dziecko, pisklę, zrebie, ciele*?

11. Czy rzeczowniki wpływają na zmianę końcówki rodzajowej przymiotników?

Rzeczowniki, które wymagają obok siebie męskiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj męski; rzeczowniki, które wymagają obok siebie żeńskiej końcówki przymiotnika, są rodzaju żeńskiego, a rzeczowniki, przy których przymiotnik ma końcówkę nijaką, są rodzaju nijakiego. Rzeczowniki: *ojciec, nauczyciel, dom, dach* mają rodzaj męski, rzeczowniki *córka, matka, chata, izba* są rodzaju

żeńskie, a rzeczowniki *dziecko, pisklę, niebo, słońce* są rodzaju nijakiego. Rodzaj rzeczowników najłatwiej rozpoznać, dodając jakikolwiek przymiotnik, na przykład, przymiotnik *ten, ta, to*: wyraz *ten* łączy się z rzeczownikami rodzaju męskiego, *ta* — z rzeczownikami rodzaju żeńskiego, *to* — z rzeczownikami rodzaju nijakiego.

12. Wskaż rodzaj rzeczowników.

Pilny uczeń, — Dobry chłopiec. — Uczciwy człowiek. — Wierny pies. — Troskliwa matka. — Przywiązana córka. — Rzędna gospodyni. — Waleczny książę. — Wielki poeta. — Sprawiedliwy sędzia.

13. Określ rodzaj podanych niżej rzeczowników.

a) miasto	b) głowa	c) postać	d) las
ogrodzenie	dusza	dłoń	dąb
imię	ziemia	broń	cień
zwierzę	pani	straż	strumień.

B. 14. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz rodzaj męski przez *m.*, rodzaj żeński — przez *ż.* i rodzaj nijaki — przez *n.*

Niebezpieczna blisko ognia słoma. — Niema ogrodu bez chwastu. — Słuchaj ojca, matki, da Bóg dostatki. — W cudzem oku żdźbła upatrujemy, w naszym belki nie widzimy. — Oliwa nie brata się z wodą. — Orzech ma twardą łupinę, a jądro smaczne.

LEKCJA 28.

A. 1. Rozbierz zdania:

Ręka rękę myje. — Noga nogę wspiera. — Głowa głowie radzi. — Oko oka nie widzi. — Brat bratu przyjaciel.

2. Czy wyrazy: *ręka i rękę, noga i nogę, głowa i głowie, oko i oka, brat i bratu* są temi samymi częściami zdania? Czy mają one jednakowe końcówki?

3. Dlaczego w przytoczonych zdaniach wyrazy *ręka* i *rękę*, *noga* i *nogę*, *głowa* i *głowię*, *oko* i *oka*, *brat* i *bratu* mają różne końcówki?

Końcówki, zapomocą których oznaczamy, czem są rzeczowniki w zdaniu, nazywają się końcówkami przypadkowymi, a formy, mające końcówki przypadkowe — przypadkami. Rzeczownik *ręka*, będący w zdaniu podmiotem, jest użyty w innym przypadku, niż rzeczownik *rękę*, który ma znaczenie dopełnienia. Tak samo forma rzeczownika *głowa* jest innym przypadkiem, niż forma *głowię*. Widzimy więc, że rzeczowniki mają liczby, rodzaje i przypadki.

4. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na rzeczownik *chata*, określ, czem on jest w zdaniu i wskaż jego końcówki przypadkowe.

Na skraju lasu stała chata gajowego. — Okna chaty błyszczały w promieniach zachodzącego słońca. — Ku chacie podążała gromadka dzieci z dzbanuszkami malin. — W chacie czekała z wieczorą matka. — Przed chatą ojciec rąbał drwa na ogień. — Chatę gajowego odwiedzaliśmy często.

5. Przepisz podane niżej zdania, podkreśl w nich rzeczownik *koń* i postaw pytanie, na które on w każdym z przytoczonych zdań odpowiada.

Koń jest pomocnikiem człowieka. — Postać konia jest piękna. — Temu koniowi nie zarzucić nie można. — Ojciec kupił mi konia. — Zachwycam się tym pięknym koniem. — Dobry jeździec pięknie wygląda na koniu. — Koniu mój, koniu, zawieź mię do domu!

6. Ile przypadków rozróżniamy w rzeczownikach polskich?

W języku polskim rozróżniamy sześć przypadków: mianownik, dopełniacz, ce-

łownik, biernik, narzędnik i miejscownik. Odpowiadają one na następujące pytania:

Mianownik: *kto?* *co?*

Dopełniacz: *kogo?* *czego?* *czyj?*

Celownik: *komu?* *czemu?*

Biernik: *kogo?* *co?* *wołacz. 50*

Narzędnik: *kim?* *czem?* *z kim?* *z czym?*

Miejscownik: *gdzie?* *kiedy?* *w kim?* *w czym?* *o kim?* *o czym?* *przy kim?* *przy czym?*

Oprócz tych sześciu form przypadkowych rzeczowniki, użyte, jako wołacze przybierają jeszcze siódmą formę, zwaną również wołaczem. Ponieważ jednak, jak wiemy, wołacze nie mają bezpośredniego związku ze zdaniem, przeto wołacz nie jest właściwie przypadkiem, bo nie wskazuje na związek, zachodzący między rzeczownikiem, położonym w wołaczu, a innymi wyrazami w zdaniu. Wołacz nie ma żadnego pytania.

Zmienianie się rzeczowników według przypadków nazywa się odmianą albo deklinacją.

7. W podanej niżej odmianie rzeczownika *chata* wskaż końcówki przypadkowe i przy każdym przypadku postaw odpowiednie pytanie:

Liczba pojedyncza;		Liczba mnoga:	
M. chata	B. chatę	M. chaty	B. chaty
D. chaty	N. chatą	D. chat	N. chatami
C. chacie	Msc. w chacie	C. chatom	Msc. w chatach
W. chato!		W. chaty!	

8. Kładąc odpowiednie pytania, odmieniaj według przypadków i liczb rzeczowniki: *las*, *gaj*, *dąbrowa*, *olszyna*.

B. 9. Kładąc odpowiednie pytania, napisz odmianę rzeczowników: *dąb*, *lipa*.

LEKCJA 29.

A. 1. Wskaż rzeczowniki i kładąc odpowiednie pytania, określ, w jakim przypadku każdy z nich jest użyty.

Słońce kłoniło się już ku zachodowi. Poprzez igły sosen wchodziły czerwone promienie i pokrywały grunt leśny wielkimi złotymi plamami. Powietrze było suche. Na zachodzie rozlewała się wielka zorza wieczorna. Cichy, ciepły wieczór wiosenny płonął na niebie. W lesie ustawała powoli dzienna praca. Ucichło pukanie dziecięcia. Czarne i rude mrówki wracały szeregami do mrowisk. Między ziołami kręciła się mała pszczołka. Na świat wychodziły powoli posępne, ślepe ćmy. W potokach złotego światła kłębiły się roje mszyc. Komary poczęły żalosną piosenkę. Na drzewach ptaki wybierały miejsca na nocleg. Niekiedy zaświstał jeszcze żółtodzioby kos lub załopotał skrzydłami wrony. Ale owe głosy coraz rzadsze były i coraz cichsze. Cichość przerywały tylko szmery drzewne. Leszczyna podnosiła swe listki do góry, król dęb przemruknął zeicha lub zaszemrała warkoczami brzoza. Cisza.

2. Odmieniaj, kładąc odpowiednie pytania, rzeczowniki: *promień, plama, wieczór, potok, praca*.

3. Wskaż przypadki rzeczowników.

Pierwszy chór dębów tak swą modlitwę wieczorną zaczyna. — Siostry sosny, radujcie się: oto Pan dał nam dzień cichy i ciepły, a teraz noc gwiazdzistą po ziemi czyni. Wielki Pan, a mocny, a mocniejszy od nas, a dobrotliwy, więc chwala Mu na wysokościach, na wodach, na łąkach i na powietrzu!

B. 4. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz przypadki: mianownik przez *m.*, dopełniacz — przez *d.*, celownik — przez *c.*, biernik — przez *b.*, narzędnik — przez *n.*, miejscownik — przez *mjsc.*

W godzinę wieczorną tak się modliły brzozy do Pana: Zorze wieczorne płoną na niebie, o Panie, a w blaskach ich listeczki nasze złote są i palące. Więc listkami naszymi złotymi pieśń Ci czynimy, o Panie, a cienkie gałązki nasze grają, jak harfy, o dobry Ojcie nasz!

LEKCJA 30.

A. 1. W ilu liczbach używane bywają rzeczowniki polskie?

2. Co oznacza liczba pojedyncza rzeczowników?

3. Jakie znaczenie mają rzeczowniki, użyte w liczbie mnogiej?

4. Użyj w liczbie mnogiej rzeczowniki:

a) mieszczanin	b) człowiek	c) brat	d) oko
włościanin	rok	ksiądz	ucho
chrześcijanin.	tydzień.	książę.	
e) ziele	f) dziecko.	g) cieśla	h) mężczyzna
niebo.		woźnica	sluga.
		kaznodzieja.	

i) starosta	k) matka	l) ręka.
wojewoda.	wstążka.	

5. Ile rodzajów rozróżniamy w rzeczownikach polskich?

6. Wymień kilka rzeczowników rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego.

7. Jak rozpoznajemy rodzaj rzeczowników polskich?

8. Wskaż rodzaj rzeczowników: *pan — ksiądz — wojewoda — starosta — pani — gospodyni — królowa — król — rządcą — sędzia — brat — siostra — dziecko — pisklę — gniazdo — skrzydło — pióro — słońce — gwiazda — księżyc — chmura — wiatr — powietrze — deszcz.*

9. Ile przypadków rozróżniamy w odmianie rzeczowników polskich?

10. Na co wskazują przypadki?

11. Wymień wszystkie przypadki, kładąc przy każdym pytania, na które odpowiada.

12. W następujących przykładach wskaż przypadki rzeczowników.

Postawiła kaczka most i po nim przepłynęła¹⁾. — Kiedy klon wcześniej opada, srogą zimę zapowiada. — Rzadko kłamca z swojego rzemiosła korzysta. — Na świętego Kazimierza (4 marca) dzień się z nocą przy mierza²⁾. — Każde pole rodzi kąkole. — Przygoda rozumu naucz. — Przygoda pewna przyjaciół i nieprzyjaciół próba. — Wiernemu przyjacielowi zawsze pomagaj. — I po zgojonej ranie blizna się zostanie. — Służyć ręką to nic, służyć sercem to grunt. — Boże, Boże! — Co nieboże? — Chce się chleba. — Robić trzeba.

13. Odmieniaj w zdaniach, kładąc przy każdym przypadku odpowiednie pytania, rzeczowniki: *przyjaciół, kolegę*; — *rzeka, brzeg*, według wzoru: *Dziś przyjdzie do mnie mój przyjaciel*. — *Lubię bardzo towarzystwo mego przyjaciela*. — *Przyjacielowi mojemu zawdzięczam niejedną chwilę miłej zabawy*.

B. 14. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz przypadki odpowiednimi literami.

Dzień za dniem schodzi, dzień do dnia niepodobny. — Koło za kołem się toczy. — Kropla do kropli podobna. — Człek człękowi nie dorówna. — Kruk krukowi oka nie wykole. — Przyjaciół przyjacielu wspiera. — Wisła Wisłą zostanie, Polska Polską będzie. — Małe rzeczki ku rzece płyną, w rzece giną i razem z rzeką do morza się dostają.

¹⁾ Mówi się o kimś, kto postawił lichy most.

²⁾ Wkrótce (21 marca) następuje porównanie dnia z nocą.

LEKCJA 31.

A. 1. Wskaż rzeczowniki i zwróć uwagę, co one oznaczają — przedmioty zmysłowe, czy cechy oderwane.

Uśnij mi, uśnij, Wiesławie drogi! Da tobie miłe spocznienie spokojne twoje sumienie, bo cnocie zawsze sen błogi. Niechaj pies wierny przed twymi wroty odstrasza zdala złych ludzi; niech ranny kogut cię budzi do szczęsnej w polu roboty. Niech pod twe dachy jaskółka zrana z gościńcem szczęście przynosi; niech zawsze dobry czas głosi na żęcie kłosów i siana! Z góry obłoki, co leją wody, niechaj nie miną nigdy twych błoni; niech kwiatem ogród twój woni¹⁾ i liczne mnożą się trzody!

Rzeczowniki, które oznaczają przedmioty, podpadające pod zmysły, nazywają się, jak wiadomo, rzeczownikami zmysłowymi. Rzeczowniki, oznaczające cechy oderwane, nazywają się rzeczownikami oderwanymi. Wśród przedmiotów, które postrzegamy zmysłami, różniamy ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska. Rzeczowniki, oznaczające ludzi i zwierzęta, nazywają się żywotnymi, rzeczowniki, oznaczające rośliny, rzeczy i zjawiska, — nieżywotnymi. Nazwy ludzi (osób) są rzeczownikami osobowymi, nazwy zwierząt, roślin, rzeczy i zjawisk należą do rzeczowników nieosobowych.

2. Wskaż rzeczowniki żywotne i nieżywotne, osobowe i nieosobowe.

Dobra gospodyni ma zawsze pełno w skrzyni. — Komu słońce świeci, temu gwiazd nie potrzeba. — Barbara święta o górnikach pamięta. — Kiedy słowik śpiewa, to i człowiek ucha nadstawia. — Kto sieje

¹⁾ pachnie.

owies w błoto, ten zbiera złoto. — Stary przyjaciel, jak drugi ojciec. — Nieraz siekierą trzeba uderzyć, gdy dąb chcesz zwalić. — I płotka dobra, gdy szczupaka niema.

3. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby pojedynczej rzeczowniki:

a) 1.	pan	b) 1.	słownik
dom, czyj?	pana (D)	głos, czyj?	— (D)
widziałem, kogo?	pana (B)	słyszałem, kogo?	— (B)
2.	uczeń	2.	koń
pióro, czyje?	— (D)	grzywa, czyja?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	widziałem, kogo?	— (B)
3.	chłopiec	3.	wąż
książka, czyja?	— (D)	syk, czyj?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	widziałem, co?	— (B)
c) 1.	świerk	d) 1.	dom
igły, czyje?	— (D)	dach, czyj?	— (D)
widziałem co?	— (B)	zbudowano, co?	— (B)
2.	owies	2.	stół
snop, czego?	— (D)	noga, czyja?	— (D)
koszą, co?	— (B)	zrobiono, co?	— (B)
e) 1.	wiatr		
świst, czyj?	— (D)		
rzucił, na co?	— (B)		
2.	deszcz		
strumień, czego?	— (D)		
poszedł, na co?	— (B)		

4. Jaką postać ma biernik liczby pojed. rzeczowników męskich? Z jakimi przypadkami się zgadza?

5. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby pojed. z dopełniaczem i jakie z mianownikiem?

Rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby pojedynczej z dopełniaczem i mianownikiem; z dopełniaczem zgadzają się rzeczowniki żywotne, z mianownikiem — nieżywotne.

6. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby mnogiej rzeczowniki:

a) 1.	chłopi	b) 1.	konie
zagony, czyje?	— (D)	uprząż, czyja?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	kupiłem, co?	— (B)
2.	nauczyciele	2.	zajęce
rady, czyje?	— (D)	uszy, czyje?	— (D)
kocham, kogo?	— (B)	zabiłem, co?	— (B)
c) 1.	dęby	d) 1.	domy
liście, czyje?	— (D)	dachy, czyje?	— (D)
widziałem, co?	— (B)	budowano, co?	— (B)
2.	blawatki	2.	promienie
kolor, czyj?	— (D)	blask, czyj?	— (D)
rwałem, co?	— (B)	śłońce rzucało, co?	— (B)

7. Jaką postać przybierają rzeczowniki męskie w bierniku liczby mnogiej?

8. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby mnogiej z mianownikiem i jakie z dopełniaczem?

W liczbie mnogiej tak samo, jak w liczbie pojedynczej rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku z mianownikiem i dopełniaczem, z tą jednak różnicą, że z dopełniaczem zgadzają się nie wszystkie żywotne, lecz tylko osobowe, a z mianownikiem nieosobowe.

B. 9. Podane niżej zdania uzupełnij, dodając zgodnie z treścią każdego z nich, następujące rzeczowniki: *zając, pies, koń, żołnierz, las, dom*.

a) strzelec zabił	1 —	b) strzelec zabił	3 —
brat ma	1 —	ojciec ma	2 —
kupiłem	1 —	kupiłem	4 —
spotkałem	1 —	spotkałem	2 —
wyrąbano	1 —	wyrąbano	2 —
postawiono	1 —	postawiono	3 —

LEKCJA 32.

A. 1. Jaka jest różnica między rzeczownikami: *drzewo* a *las*, *człowiek* a *ludźność*, *żołnierz* a *wojsko*?

Rzeczowniki, oznaczające przedmioty jednostkowe, nazywają się *jednostkowymi*, rzeczowniki, które oznaczają przedmioty zbiorowe, składające się z całego szeregu przedmiotów jednostkowych, nazywają się *rzeczownikami zbiorowymi*. Wyrazy *drzewo*, *człowiek*, *żołnierz* są rzeczownikami jednostkowymi, a wyrazy *las*, *ludźność*, *wojsko* — rzeczownikami zbiorowymi.

2. Wymień kilka rzeczowników zbiorowych.

3. Wskaż rzeczowniki zbiorowe i jednostkowe.

Kłos, co buja wysoko, bywa próżny. — Jakie kto zboże do młyna zawiezie, takąż też mąkę do domu przywiezie. — Im dalej w las, tem więcej drzew. — Inne jest wojsko, a inna gromada. — Idzie żołnierz borem, lasem, spotyka się z biedą czasem. — Tyle waży funt pierza, co i funt ołowiu. — Po piórku całą gęś wyskubiesz z pierza. — Gaśnie księżyc przed słońcem. — Gdzie wielkie stado, wiele psów trzeba. — Kto ma owce i pszczoły, ten gospodarz wesoły. — Rój w maju wart furę siana, lecz lada co na świętego Jana. — Jak w gromadzie, to sporzej; jak samemu, to gorzej.

4. Jakie rzeczowniki nazywamy *własnymi* i jakie *pospolitemi*? ¹⁾

5. Czy wyrazy: *Stanisław*, *Adam*, *Warszawa*, *Wisła* są rzeczownikami *własnymi*, czy *pospolitemi*?

6. Wymień kilka rzeczowników *własnych* i *pospolitych*.

7. Wskaż rzeczowniki *własne* i *pospolite*.

Piękna nasza Polska cała, piękna, żyzna i niemala! Wiele krain, wiele ludów, wiele stolic, wiele cudów; lecz najmiłsze i najzdrowsze z wszystkiej ziemi jest Mazowsze! Poza Niemnem puszcza sroga, a na Rusi błotna droga ²⁾. Góral zbyt podkasały ³⁾. A więc nasza, nasza góra, niemasz w świecie nad Mazurą! Mówią, że tam na Podolu rośnie żyto bez kąkolu; ale u nas, dobry Boże, płyną Wisłą aż po morze. Gdzieś za światem Dniepr tam płynie, sławne konie w Ukrainie; ale kto, jak Mazur właśnie, jadąc, ostro z bicia trzaśnie! Nawet w tańcu nasza góra! Niema w świecie nad Mazurą!

B. 8. Ułóż trzy zdania tak, aby w każdym z nich był rzeczownik zbiorowy i trzy takie zdania, w którychby były rzeczowniki *własne*.

LEKCJA 33.

A. 1. Wskaż rzeczowniki, rozróżniając *zmysłowe* i *oderwane*, *żywotne* i *nieżywotne*, *jednostkowe* i *zbiorowe*.

W kruchcie ⁴⁾ jednej niedzieli, wynędniali, nieśmieli, dwaj żebracy siedzieli. Gwarzą różnie a różnie, żartobliwie, ostrożnie o panach, o jałmużnie, o kalectwie i latach, o szatach i o łąkach, o dziadowskich intratach ⁵⁾, o żebrackim swym stanie, o dzwo-

¹⁾ Patrz zeszyt I, lekcja 17; ²⁾ na tłustej glebie czarnoziemnej; ³⁾ krótko się ubiera; ⁴⁾ w przedsionku kościelnym; ⁵⁾ intrata = dochód.

nach, o organie i o księdzu plebanie. I rzekł Szczudło koledze: „Wiesz, że doma nie siedzę; czasem wioski odwiedzę; czasem sobie zachodzę pod figurę przy drodze i tam piosnki wywodzę. Jest przychód jaki taki, na dzień ze dwa szóstaki na kupienie tabaki. Ale najlepsza rada iść, gdzie odpust wypada, gdzie narodu gromada. Ale jedna przestroga, módl się tylko do Boga, nie patrz, czy kwota mnoga“. Słuchał Kostyl tej mowy: „Rozum, rzecze, wart głowy. A ja idę we dwory, choć żebrackie ubiory psy szarpają ze sfory¹⁾. Tam zjeżdżają się pany, wojewody, betmamy, każdy w złoto przybrany. Z panami trudna rada, czasem jasna gromada ani spojrzysz na dziada. Czasem jednak pan raczy dać do ręki żebraczej sto złotych, nie inaczej. — Bóg dobry! tak, kolego, lecz król to co innego, król to żywi biednego“.

2. Wymień kilka rzeczowników zmysłowych i oderwanych.

3. Wymień kilka rzeczowników żywotnych i nieżywotnych.

4. Daj kilka przykładów na rzeczowniki jednostkowe i zbiorowe.

5. Wskaż rzeczowniki osobowe i nieosobowe, własne i pospolite.

Szczudło głową coś kiwa, wtem organ głos przerywa, wyszła święta wotywa²⁾. Boga, ten króla chwali, a król, stojąc w oddali, podsłuchał, co gadali. W tydzień znów dziady społem. Król z senatorskiem kołem wysiada przed kościołem i z uśmiechem na twarzy, obu biednych nędzarzy własnoręcznie obdarzy. Szczudło, co chwali Boga, dostał bochen pieroga. Kostyl z królewskiej chwały wziął chleb czarny i mały. Szczudło w rogu cmentarza tylko pacierz powtarza, na podarek nie zważa; Kostyl, chwalcą

królowy, nie rad z bułki razowej, szedł po rozum do głowy. Skradł się cicho i kiedy Szczudło modli się z płaczem, zmienił bułkę cichaczem. Po mszy świętej, po sumie rzekł Szczudło do Kostyla: „Czas nam użyć swobody, weźmiem chleba i wody, siadziem wedle gospody“. Dobył chleba z za pazuchy; czarny, ciężki i suchy, aż się sypią okruchy.

B. 6. Przepisz, podkreślając rzeczowniki.

„No, syć się Bożą chwałą, rzekł mu Kostyl zuchwało; ja za królewskie zdrowie mam bułkę, co się zowie.“ Szczudło spojrzął przez ramię, chleb swój suchy rozłamał. Z chleba złoto sypnęło! Bo król, hojny w potrzebie, wdzięczny pochwał dla siebie, zapiekł złoto we chlebie i Kostyla nędzarza własnoręcznie obdarza. Lecz Pan Bóg przeinacza: On podarek bogacza swemu chwalczy przeznacza. Szczudło za swe dukaty wyniósł kościół bogaty, zbudował dwa szpitale i sam przy Bożej chwale żył pobożnie, wspaniale.

LEKCJA 34.

A. 1. Wskaż rodzaj, liczbę i przypadek rzeczowników.

Już noc idzie srebrną drogą, tysiąc błyszczących gwiazd na niebie, Ojcie nasz! Dzwon wieczorny w dali dzwoni, milkną w gniazdach swych ptaszęta, którym jutro słońce dasz; wśród zroszonych kwiatów woni płynie ziemią cisza święta, Ojcie nasz! Sen znajduje muszka licha, sen otula polne zioła, ty nad nimi trzymasz straż. I nasz domek już ucicha, do pacierza matka woła, Ojcie nasz! Ty skrzydłami anielskimi osłoń lądy, osłoń morza, zwróć ojcowską ku nam twarz! Niech wieczorna cicha zorza technie spokojem po tej ziemi, Ojcie nasz!

2. Ile przypadków rozróżniamy w odmianie polskiej, jakie są ich nazwy i na jakie pytania każdy z nich odpowiada?

¹⁾ Sfora psów = zgraja psów; ²⁾ msza śpiewana przed sumą.

3. Ułóż zdanie w ten sposób, aby podane niżej rzeczowniki były użyte w bierniku liczby pojedynczej:

a) 1. ojciec	b) 1. koń	c) 1. buk
szanuję —	siadłem na —	posadziłem —
2. syn	2. jelen	2. jęczmień
ojciec kocha —	widziałem —	zasiałem —
3. brat	3. dzik	3. kwiat
mam —	zabiłem —	zerwałem —

d) 1. gwóźdź	e) 1. ból
wbiłem —	uczułem —
2. hak	2. śmiech
wbiłem —	usłyszałem —

4. Jaką postać mają w bierniku liczby pojedynczej rzeczowniki męskie?

5. Podane niżej rzeczowniki połóż w bierniku liczby mnogiej.

a) 1. żołnierze	b) 1. żubry
widziałem —	widziałem —
2. przyjaciele	2. konie
kocham —	lubię —
3. koledzy	3. psy
mam —	lubię —
c) 1. kwiaty	d) 1. grzyby
zrywałem —	jadłem —
2. dęby	2. rydze
posadziłem —	jadłem —

6. Jaką postać mają w bierniku liczby mnogiej rzeczowniki rodzaju męskiego?

7. Połóż w narzędniku liczby mnogiej podane niżej rzeczowniki:

a) 1. ręce	b) 1. strumienie
pracować	deszcz lał —
2. szablą	2. krople
bić się —	pot spływał mu —
3. miecz	3. łzy
walczyć —	on zalał się —

c) 1. drogi
wojsko szło —
2. lasy
jechałem —
3. ulice
tłum dążył —

B. 8. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz zapomocą odpowiednich liter, w jakim przypadku każdy z nich jest położony.

Świt. Różane jutrzni zorze złocą wkrąg pszeniczne kłosy. Kędy spojrzeć, istne morze konieczyny, zbóż i lnu. Aksamitną wonią rosy pachnie ciche, ciepłe zboże; ziemia śpiewa, wstając z snu. Ptaki łączą z nią swe głosy: „Witaj, dniu!”.

2. RZECZOWNIKI ZAIMKOWE.

LEKCJA 35.

A. 1. Wskaż rzeczowniki i zwróć uwagę, które z nich oznaczają przedmioty dokładnie, a które ogólnikowo.

Skwarzyła słońca letniego pożoga; od niej ptaki w zbożowym ukryły się lasku; tamte leżą w murawie, te kąpią się w piasku. — Cóż to znaczy? — Co to będzie? — On mówi o sobie. — Błogosławiony ten, kto ma serce. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje. — Chłopiec uczy się. — Niema kamienia na tych polach, którego by moja nie trąciła stopa. — Co z wozu spadło, to przepadło. — Bliżej coś się ru-

szyło. — Wszyscy wstali od stołu. — Każdy groźnie spoziera i pokręca wiasa.

Rzeczowniki, które oznaczają przedmioty ogólnikowo, nazywają się, jak wiadomo rzeczownikami zaimkowymi albo zaimkami rzeczownikami.

2. Ułóż zdanie tak, żeby w niem był użyty rzeczownik zaimkowy.

3. Wskaż rzeczowniki zaimkowe.

Przed pięćdziesięciu czy więcej laty żył w jednej wiosce młodzian bogaty, hoży, wesoły, jeden z tych ludzi, którego serca nic nie wystudzi. Więc wszyscy brata widzieli w Janku, a on zajęty był bez ustanku: temu, owemu, czy to, czy owo. Kochał swą wioskę, chlubił się wioską, kochał rodziców duszą synowską. I z tą miłością rodzinnej ziemi dobrze mu było między swoimi. Bywało we wsi śmierć kogoś bierze, Janek, jak dziecko, splanuje się szczerze. Za to gdy we wsi jakaś hulanka, za siódmą górą posłyszysz Janka. On na weselach za družbę stanie, on pierwszy oracz na dworskim łanie, przodowy kosiarz na sianozęci, nigdy mu nie brak siły i chęci.

B. 4. Przepisz, podkreślając rzeczowniki zaimkowe.

Z niczego nic nie będzie. — Nikt z niczego nic nie zrobił. — Kto sieje niezgodę, ten burzę zbiera. — Niezgodnych ladakto zwycięży. — Czy nos dla tabakiery, czy ona dla nosa? — Kto wszystko ze sobą nosi, nikogo o nic nie prosi. — I obręcz uderzy, kiedy się na nią nastąpi. — Nikt się pływać nie nauczy, póki mu się woda nie naleje w uszy.

LEKCJA 36.

A. 1. Jakie rzeczowniki nazywamy zaimkowymi?

2. Wskaż rzeczowniki zaimkowe.

Po brzozowym cichym lesie dziewczę idzie, dzbanek niesie... A dla Boga co się dzieje? Kto się śmieje?

Las się śmieje. Kłaniają się przed nią drzewa. Ona śpiewa i las śpiewa. Więc przystanie, dech zatrzyma, patrzy wkoło — i nic niema. Oj, frunęło coś z orzecha. Coś załata, cości słyhać; a na wrzosie, co mnie moczy, jak perełki stoją rosy. Spiesz dziewczę drogą z lasku, a wciąż jedną nutę nuci. Czyż jej piosnka nie porzuci? Nie porzuci, trudna rada; z wschodnim wiatrem na nią spada, między myśli jej się płacze.

Rzeczowniki zaimkowe oznaczają przedmioty ogólnikowo. Wśród rzeczowników zaimkowych rozróżniamy:

1. Zaimek zwrótny: *siebie, sobie, siebie, się, sobą, w sobie*. Zaimek ten oznacza przedmiot, na który się zwraca jego własna czynność, np. *chłopiec czesze się; on mówi o sobie*.

2. Zaimki rzeczowne wskazujące: *ten, ta, to; tamten, tamta, tamto; ten sam, ta sama, to samo; on, ona, ono; on sam, ona sama, ono samo; sam, sama, samo*. Zapomocą tych zaimków: a) oznaczamy przedmioty, na które wskazujemy przez odpowiednie gesty, b) wskazujemy na przedmioty, o których już mówiliśmy lub zamierzamy mówić. Naprzykład: *Czy widzisz to* (przytem mówiący wskazuje ręką na przedmiot, o który mu chodzi) — *Skwarzyła słońca letniego pożoga; od niej ptaki w zbożowym ukryły się lasku*.

3. Zaimki rzeczowne względne: *kto, co; który, która, które; ktokolwiek, cokolwiek; kto-bądź, cobądź; ktotyłko, cotyłko*. Zaimki te, tak samo, jak i wskazujące, oznaczają przedmioty, o których była lub będzie mowa; jaka jest między nimi różnica, dowiemy się później. Zaimki względne zostały tak nazwane dlatego, że używając ich, musimy zachowywać wzgląd na przedmiot, który wymieniliśmy lub

mamy zamiar wymienić. Naprz. *Co z woza spadło, to przepadło.*

4. Zaimki rzeczowne pytające: *kto? co? który? która? które?* Zapomocą tych zaimków pytamy o przedmioty, które są nam nieznane. Np. *Kto stuka? — Co to będzie.*

5. Zaimki rzeczowne nieokreślne: *ktoś, coś; ktobądź, cobądź; ktokolwiek, cokolwiek; któryś; którybądź; którykolwiek; niektóry; lada-kto, tadaco; ladaktóry; niejeden; nikt, nic; każdy; wszystek.* Zaimki te wskazują na najrozmaitsze przedmioty, których bliżej i dokładniej nie oznaczamy. Np. *Bliżej coś się ruszyło.*

3. Wskaż rzeczowniki zaimkowe i staraj się określić, do jakiej klasy one należą.

Każdy się uczył niewiedzieć czego. — On siebie sam nie pojmuje. — Cóż to znaczy? — Ten bije, tamten odbija; tamten się chyła, ten na palce podnosi. — Wkoło nich ciągnęły się lasy. — Nic tu nie widzę dokoła. — Śliczny kraj opuściłem i może już do niego nigdy nie wrócę. — Co się u was dzieje? — Nie działo się w Dobrzynie nic bez Maćka rady. — Przynosi to zaszczyt pańskiemu doświadczeniu. — Pomiędzy Niemcami był wajdelota¹⁾ litewski; ten często mię wabił do siebie; on mię często ku brzegom Niemna siniego prowadził. — Jest przecie na świecie człowiek, który przytuli moje drogie dziecko.

B. 4. Napisz 5 zdań tak, żeby w jednym był zaimek zwrotny, w drugim — zaimek rzeczowny wskazujący, w trzecim — zaimek rzeczowny względny, w czwartym — zaimek rzeczowny pytający i w piątym — zaimek rzeczowny nieokreślony.

¹⁾ Pogański kapłan litewski.

LEKCJA 37.

A. 1. Wskaż rzeczowniki zaimkowe i określ ich liczbę i przypadek.

Będzie to, co Bóg da. — Bojaźliwy nic wielkiego nie sprawi. — Wszyscy odpowiadają za swoje błędy. — Kto niepotrzebnie kupuje, ten sam siebie oszukuje. — Cudzą szkodą nikt się nie zbogaci. — Dobry człowiek nie krzywdzi nikogo. — Człowiek bez cnoty, uroda bez serca, serce bez siły za nic nie stoją. — Komu w drogę, temu czas. — Ci, którzy źle robią, sami sobie szkodzą.

2. Czy rzeczowniki zaimkowe odmieniają się według liczb i przypadków.

3. W podanych niżej przykładach zaimki, położone w liczbie pojedynczej, użyj w liczbie mnogiej, według wskazanego wzoru.

Na stawie pływały kaczki: ta (te) szukała(ły) żeru, tamta (tamte) krążyła(ły) po wodzie. — Po południu przyjechali do nas goście: ten bawił się w domu, tamten wyszedł do ogrodu. — Dzieci wróciły z lasu każde miało dzbanek jagód. — Goście wrócili ze spaceru: każdy był bardzo wesoły. — W sadzie rosły piękne drzewa: każde miało owoce. — Z pola wracały żniwiarki: każda niosła sierp w rękę. — W tygodniu jest siedem dni: który z nich jest dla ciebie najprzyjemniejszy? — Masz wielu kolegów: który jest dla ciebie najmiłszy? — Czytałeś niejedną książkę: która ci się najwięcej podobała?

4. Jaką postać mają w mianowniku liczby mnogiej zaimki: *ten, ta, to; tamten, tamta, tamto; wszystek, wszystka, wszystko; który, która, które?*

Zaimki: *ten, tamten, wszystek, który* mają w mianowniku liczby mnogiej dwie postaci: *ci i te, tamci i tamte, wszyscy i wszystkie, którzy*

i które. Postaci: *ci, tamci* wszyscy, którzy używane bywają na oznaczenie osób płci męskiej, są to więc formy osobowo-męskie, we wszystkich innych wypadkach używamy form: *te, tamte, wszystkie* i *które*.

5. W podanych niżej przykładach w miejscach gdzie są położone kreski, użyj odpowiedniej formy zaimka *on, ona, ono*.

Chłopcy wrócili z dalekiej wycieczki, byli — dosyć zmęczeni i zakurzeni. — Do starego kościoła weszli podróżni, zwiedzali — pamiątki historyczne. — Kłęby dymu buchnęły po gmachu, w jednej chwili zasłoniły — wszystko. — Dobrze dziewczyny pomagały matce w pracy, były — dla niej prawdziwą wyręką. — Widnokrąg zasłoniły ciężkie chmury, wróżą — wielką burzę. — Z bagien powstały wiotkie mgły, snują się — powoli nad ziemią. — Ptaki ucichły i pochowały się po gniazdach; jak — czują zbliżającą się burzę! — Konie ruszyły rażno; jak — wiedzą, kiedy wracają do domu!

Zaimek *on, ona, ono* ma w mianowniku liczby mnogiej dwie postaci: *oni* i *one*. Postaci *oni* używamy na oznaczenie osób płci męskiej, jest to forma osobowo-męska. We wszystkich innych wypadkach używamy formy *one*.

B. 6. Przepisz i podkreśl formy osobowo-męskie zaimków raz, a inne formy — dwa razy.

Nie wszyscy wiedzą, co sąsiedzi jedzą. — Ci się bawią, tamci pracują. — Wszyscy go chwalą, a nikt nie gani. — Oni go się boją, ale kochają. — Tamci wyszli, ci weszli. — Te wyszły, tamte weszły. — Niema już jaskółek; wszystkie już odleciały. — Przyłóż do nauk pilności, doprowadzą cię one do godności.

LEKCJA 38.

A. 1. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na biernik liczby pojedynczej zaimka *on*.

Czy znasz mojego przyjaciela? — Znam go bardzo dobrze.

Czy widziałeś naszego nauczyciela? — Widziałem go wczoraj.

Od kogo dostałeś tego pięknego konia? — Dostałem go od wuja.

Po długiej suszy spadł nareszcie deszcz. — Wyczekiwaliśmy go z upragnieniem.

Miasto nasze ma piękne okolice, otaczają je malownicze wzgórza.

Dzieci znalazły przy drodze małe piskłę i przyniosły je do domu.

Napisałem ćwiczenie i pokazałem je nauczycielowi.

Zamiast rzeczowników męskich używa się w bierniku liczby pojedynczej forma *go*, zamiast rzeczowników nijakich — forma *je*.

2. W przytoczonych niżej zdaniach na miejscach kresek połóż, gdzie należy, formy *go* i *je*.

Mile i piękne jest nasze miasto, kocham — bardzo. — Nasz nauczyciel jest dobry i wyrozumiały, kochamy — wszyscy. — Drzewo spróchniało ze starości, więc trzeba — ściąć. — Za ogrodem rósł mały laszek sosnowy, lubiłem — często odwiedzać. — Słyszeliśmy skowronka, i dobrze — widzieliśmy, choć się wzbił bardzo wysoko. — Słońce przestało świecić, zakryła — czarna chmura. — Powietrze było duszne, wypełniała — gęsta mgła. — Zboże już dojrzało, trzeba — żąć. — Słowo z ust wyleci, ale nie wróci; zastanów się, nim — powiesz. — Znaleźliśmy w polu opuszczone piskłę i postanowiliśmy —

wyhodować. — Przyjechał miły gość, witaliśmy — serdecznie. — Założyliśmy ogródek i otoczyli — płotem. — On jest grzecznym chłopcem, więc — wszyscy kochają. — Szczęście samo nie przychodzi, trzeba — zdobywać.

3. Jaka jest różnica w użyciu form *go* i *je*?

4. Przytocz kilka zdań, w którychby był użyty zaimek *go*.

5. Daj przykłady (w zdaniach) na użycie zaimka *je*.

6. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na biernik liczby mnogiej zaimka *on*.

Kto bliźnich kocha, ten *ich* czynem kocha. — Kto sąsiadom rad, ten *ich* mile widzi. — Kto chce wrogów zwyciężyć, musi *ich* własną bronią pobić. — Kto się w pięknych koniach lubuje, niech *je* pięknie utrzymuje. — Kto chce błędów poniechać, niech *je* przedtem dobrze pozna. — Kto biczem na innych kręci, ten *je* często sam na sobie poczuje. — Kto chce mieć dobre drogi, niech *je* często naprawia. — Kto dzieciom zbyt folguje, ten *je* często popsuje. — Kto ziarna rzuca w ziemię, ten *je* później zbiera.

Zaimek *on* ma w bierniku liczby mnogiej formy: *ich* i *je*. Forma *ich* używa się zamiast rzeczowników osobowych męskich; we wszystkich innych wypadkach używamy formy *je*.

7. W przytoczonych niżej zdaniach na miejsce kresków połącz, gdzie należy, formy *ich* i *je*.

Kto się z gośćmi mile bawi, ten — rad widzi. — Kto sieje kłótnie, ten — później zbiera. — Kto nauki zdobywa, ten — umie cenić. — Kto chce, żeby go ludzie szanowali, musi — także szanować. — Kto lubi książki, ten — z przyjemnością czyta. — Kto ma szczerych przyjaciół, ten — szczerze kocha. — Kto ma przyrodzone zdolności, ten — ćwiczyć i rozwijać powinien. — Kto ma miłe wspomnienia, ten — rad przypomina.

8. Jaka jest różnica w użyciu form *ich* i *je*?

9. Daj przykład (w zdaniu) na użycie formy *ich*.

10. Użyj w zdaniu formę *je*.

B. 11. Daj po dwa przykłady na użycie (w zdaniach) form liczby pojedynczej *go*, *je* i form liczby mnogiej *ich* i *je*.

* LEKCJA 39.

A. 1. Jakie rzeczowniki nazywamy zaimkowemi?

2. Jakie klasy wyróżnialiśmy wśród rzeczowników zaimkowych?

3. Wskaż rzeczowniki zaimkowe i oznacz, do jakiej klasy każdy z nich należy.

Coś się mignęło w lesie gąszczem niby. Odwiodłem kurek, patrzę zaczajony: aż tu pacholek, co wyszedł na grzyby, stoi naprzeciw bardzo zatrzwożony. „Nie bój się, dziecię! Co tu robisz w lesie?“ „Zbieram, co znajdę“, chłopak odpowiada. „Czasami jaja, co je ptaszek składa, czasami także grzyb się dobry nada. Przednówek ciężki — to i to pomoże, a jak paciorek zmówię sobie w borze, nigdy nie wrócę z próżnemi rękoma“. Miły chłopczyzna! Znał, który ptaszek jakie jaja niesie, jak podbierać i o którym czasie. Najbardziej sobie kacze jaja chwalił, ale się na to tylko trochę żalił, że trudny przystęp w bagnistym ostępie¹⁾. Z kolei przyszło na jaja słowicze... Rzekł mi chłopczyzna: „Ja jemu nie szkodzę, ja mu tak dobrze, jak skowronkom życzę, bo któżby śpiewał, gdy po lesie chodzę?“

4. Czy rzeczowniki zaimkowe odmieniają się według liczb i przypadków?

5. Wskaż rzeczowniki zaimkowe i zwróć uwagę na liczby i przypadki, w których są położone.

¹⁾ Dzika puszcza.

Nauczy potrzeba, czego do niej trzeba. — Co spotkało jednego, to może spotkać każdego. — „Nie powiadaj, mówi, nikomu“, a sam mówi każdemu. — Nikt na siebie nic złego nie powie. — Powstał nie z roli, ani z soli, ale z tego, co go boli¹⁾. — Największy rozum ma ten, kto pozna sam siebie. — Bóg bez pracy nic nie daje. — Prawda sama za siebie świadczy. — Siej proso, choć mu wróble grożą. — Co będzie? Nic nie będzie. — Kto zawinił? Nikt nie zawinił.

B. 6. Przepisz, podkreślając rzeczowniki zaimkowe:

Kto zawsze tylko żył w pustyni²⁾, niechaj nikogo ten nie wini, że nie podniosą się rozpacz i tylko nad nim kruk zakracze. Kto się nie imał ludzi sprawy³⁾, nie wcielał siebie w ból ich krwawy, niech nie narzeka ten z pod ziemi, że ludzie nad nim idą niemi. Kto kochał tylko wiatr i skały, od skał i wiatru. Li ma prawo żądać, aby go żałowały, kiedy pod zimną legnie trawą.

LEKCJA 40.

A. 1. Co oznaczają zaimki osobowe?

2. Wskaż zaimki osobowe.

Pan strzelił, trafił kaczkę, pies dostał i dobił; a gdy spostrzegł brytana, który nic nie robił, zgrzytnął zębami: „My tylko sami, wyżyły legawe, dajem wam strawę, a wy śpicie, leniuchy!“ — „Patrz na moje łańcuchy — rzekł brytan, stróż domowy. — Gdy ty idziesz na łowy, ja nic wprawdzie nie robię; ale gdy w nocnej dobie do wczasu⁴⁾ się sposobisz i nic wtedy nie robisz, ja pana, ciebie, dom strzegę!“

3. Co oznacza zaimek ja?

¹⁾ Pracą i cierpieniem doszedł do znaczenia; ²⁾ to znaczy: jak, gdyby w pustyni, dla siebie tylko; ³⁾ Kto nie pracował dla ludzi; ⁴⁾ wczas = wypoczynek.

4. Jakie znaczenie ma wyraz *ty*?

5. Co może oznaczać wyraz *my*?

6. Jakie znaczenie może mieć wyraz *wy*?

7. Wskaż zaimki osobowe i zwróć uwagę na przypadki, w których są położone.

Wsi spokojna, wsi wesoła, śpiewać ciebie¹⁾ kto wydoła? Kto użytków, kto twej pracy czuje rozkosz? — My wieśniacy. My z naszego pijac Sanu²⁾, wierni tobie, wierni Panu, znamy tylko ten kąt mały, gdzie nas matki kołysały. — Nam się księżyc w nocy śmieje, nam poranek rosy leje, nam się tylko ziemia godzi, wschodzi słońce i zachodzi. Z nami spokój, z nami praca!

8. Czy zaimki osobowe odmieniają się przez przypadki?

Zaimki osobowe tak samo, jak inne rzeczowniki zaimkowe, odmieniają się przez przypadki.

9. Powiedz zdanie, w któremby zaimek osobowy był w mianowniku.

10. Przytocz kilka zdań, w których zaimki osobowe byłyby użyte w przypadkach zależnych.

B. 11. Napisz kilka zdań, w którychby były zaimki osobowe.

3. POWTÓRZENIE.

* LEKCJA 41.

A. 1. Jak się nazywają wyrazy, oznaczające przedmioty?

2. Co to są rzeczowniki zmysłowe i oderwane? Daj przykłady.

3. Jakie rzeczowniki nazywamy właściwymi, zaimkowymi i liczebnymi? Daj przykłady.

¹⁾ Opiewać twoje wdzięki i radości; ²⁾ dopływ Wisły.

4. Jaka jest różnica między rzeczownikami liczebnymi a przymiotnikami liczebnymi?

5. Daj kilka przykładów na rzeczownik liczebny i przymiotnik liczebny.

6. Co to są rzeczowniki żywotne i nieżywotne, jednostkowe i zbiorowe, własne i pospolite? Daj przykłady.

7. Czy rzeczowniki się odmieniają?

8. Jakie formy odmiany rozróżniamy w rzeczownikach?

9. Co oznaczają liczby? Wymień jaki rzeczownik i połącz go w liczbie pojedynczej i mnogiej.

10. Co nazywamy rodzajem rzeczowników? Jakiego rodzaju rozróżniamy w rzeczownikach?

11. Daj przykład na rzeczownik rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego.

12. W jaki sposób rozpoznajemy rodzaj rzeczowników?

13. Co to jest przypadek w odmianie rzeczowników?

14. Ile rozróżniamy przypadków w odmianie rzeczowników?

15. Wymień jaki rzeczownik i użyj go w zdaniach w różnych przypadkach.

16. Wskaż rzeczowniki i przy każdym odpowiedz na następujące pytania: a) jaki to jest rzeczownik: właściwy, zaimkowy czy liczebny, zmysłowy czy oderwany, własny czy pospolity, jednostkowy czy zbiorowy, żywotny czy nieżywotny? b) jakiego rodzaju? c) w jakiej liczbie i przypadku użyty.

Na Podolu pod Kamieńcem stanął Turek gęstym wieniec; chce wytropić bród¹⁾, lecz Kamieniec — złoty wieniec! Hej, Kamieniec nie — słoboda!²⁾.

¹⁾ Przejdzie przez rzekę, gdzie jest płytka woda; ²⁾ osada bezbronna.

Wkoło murów płynie woda, a na murach lud! Poprzed wojskiem jeździ basza¹⁾, błyszczy słońce od pałasza, a on wzywa lud: „Choć Kamieniec złoty wieniec, choć dokoła płynie woda, nam Kamieniec jak słoboda, bo w Kamieńcu głód!“ Uchodź, baszo, nieboracze, bo nad twoją głową kracze lichej wróżby ptak! Nasz głód mniejsza, lecz straszniejsza dla ciebie, baszo, wschodzi zorza: leci kawek rój od morza, jako czarny szlak. Lecą kawki, gwar się wszczyną, a od strony Husiatyna²⁾ ciągnie polski król.

B. 17. Przepisz, podkreślając rzeczowniki właściwe raz, a zaimkowe — dwa razy.

Króla pana srocza z rana szczebiołaniem siostry wita, a w Kamieńcu ludzi pyta sęp podolskich pól: „Jak wy baszę zabijecie, gdzie wy grób mu pościelecie i kto weźmie rząd? Kto zje konie, strawi broń? Kto zabierze te namioty? Kto zabierze buńczuk³⁾ złoty i wszystek ten sprzęt?“ — Jak my baszę zabijemy, to mogiłę mu wzniesiemy, hej, nad Zbruczem⁴⁾ tam! W cerkwi damy złote bramy, ty z twą bracią pojiesz konie, rdza pogańskie strawi broń, rząd weźmie król sam!“

II. PRZYMOTNIKI.

LEKCJA 42.

A. 1. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki.

Letni poranek na wsi. Ha, już i dzionek! I jakaż noc krótka! I jakże szybko i bez snów zleciała! Co za chłód miły, jak bogata rosa! Jak lazur, czyste

¹⁾ Wyższy tytuł turecki; ²⁾ miasto na Podolu; ³⁾ ogony końskie, osadzone na drzewcu; ⁴⁾ Zbrucz, rzeka wpadająca do Dniestru, na Podolu.

i jasne niebiosy. Konwalji woń mocna błąka się po łące. I jakiś ptaszek pozdrawia te świty. W ulach pracowna zbudziła się pszczoła. Zza płotu zwinna wymknęła łasica, a za nią druga. Jakież płasy stroi! Jakaż to zwinna, jaka miła skoczka! A jakie żywe, jakie bystre oczka! Cyt!... Wszakto słowik kończy swoje trele! Iluż to takich sen mię zbawił ranków, a czem tę szkodę sobie wynagrodzę! Za jeden oddech rannego powiewu, za jedną zwrotkę słowiczego śpiewu, za jeden promień porannego słońca oddałbym wiele!

2. Co oznaczają przymiotniki i na jakie odpowiadają pytania?

3. Wymień kilka przymiotników, łącznie z odpowiedniami rzeczownikami.

4. Czy wszystkie przymiotniki oznaczają cechy przedmiotów jednakowo dokładnie? Czy przymiotniki *ten* (człowiek), *taki* (uczeń), *taka* (pogoda) dokładnie oznaczają cechy przedmiotów?

Przymiotniki, które oznaczają cechy przedmiotów dokładnie, nazywają się przymiotnikami właściwymi, a te, które oznaczają cechy przedmiotów niedokładnie — przymiotnikami zaimkowymi albo zaimkami przymiotnymi. Wyrazy *krótki*, *długi*, *miły*, *przykry* są przymiotnikami właściwymi, a wyrazy *taki*, *jaki*? *jakiś* — przymiotnikami zaimkowymi.

5. Na co wskazują przymiotniki *jedna*, *druga* (łasica), *jedna*, *dwie*, *trzy* i t. d. (łasice)?

Przymiotniki, które oznaczają liczbę lub porządek przedmiotów, nazywają się przymiotnikami liczebnymi albo liczebnikami przymiotnymi. Wyrazy *druga* (łasica), *dwie* (łasice) są przymiotnikami liczebnymi.

6. Wskaż przymiotniki właściwe, zaimkowe i liczebne.

W kraju włoskim był powiat bardzo żyzny, ale niezdrowy, bo latem przychodziło nań powietrze¹⁾. Ludzie owego powiatu jedni kadzili w domach swych, łożąc wielkie pieniądze na kadzidło, drudzy budowali parkany od zachodu, skąd mór przychodził, inni uciekali w niezdrową porę, aż wszyscy wymarli, I stał się powiat ten pusty, a po gajach oliwnych i polach ryżowych chodziły dzikie świny. I przyszła zaraza do drugiego powiatu i zaczęli znowu ludzie kadzić i uciekać, aż znalazł się człowiek mądry i rzekł: „Złe powietrze rodzi się daleko od was w bagnie o mil pięćdziesiąt stąd, pójdźcie więc, osuszcie bagno, spuszczać wodę, a jeśli sami od złego powietrza pomrzecie, zostaną dzieci wasze w dziedzictwie waszem i powiat was błogosławić będzie“. Ale owi ludzie lenili się iść daleko i obawiali się śmierci, więc wkrótce pomarli w łożach swych. Złe powietrze idzie dalej i zajęło już dziesięć powiatów.

B. 7. Przepisz, podkreślając przymiotniki właściwe raz, zaimkowe — dwa razy i liczebne — trzy razy:

Orzech ma twardą łupinę, a jądro smaczne. — Sucha gałąź prędzej się złamie, niż zegnije. — I mokre drzewo się zapali, łuczywa poddawszy. — Jakim kto jest wewnątrz, takim sędzią bywa. — Jaki pan, taki sługa. — Mądra głowa nie stoi o głupie słowa. — Na twarde drzewo twardej potrzeba siekiery. — Każda rzecz ma dwie strony. — Dziewięć much a dziesiąty bąk na śmierć zjedzą konia. — Jedna ręka drugą myje. — Każda bańka pęknąć musi. — Przy tej chacie gnieźdzą się bociany. — Przed jednym chartem ucieka sto zajęcy. — Konia rączego przytrzymuj, leniwego chłostaj.

¹⁾ Zaraza.

LEKCJA 43.

A. 1. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę, jakie właściwości przedmiotów one oznaczają.

Długi sen, krótkie życie. — Dobry sąsiad za przyjaciela stoi. — Na saniach anielska jazda, ale diabelski wywrót. — Oko pańskie konia tuczy. — Dobry sad dobry owoc rodzi. — Wielkie rzeki z małego źródła idą. — Rzeka szeroka bywa niegłęboka. — Rzecz uczciwa rzadko bez pożytku bywa. — Piękne rzeczy — przyjemne. — Dobry woźnica i na drewnianym koniu pojedzie. — Miła jazda po gładkiej drodze. — Rzetelny rzemieślnik na czas wszystko robi. — Uczciwy człowiek budzi ludzki szacunek. — Białe mydła nie zbielą czarnego murzyna. — Pierze jest lekkie, ołów ciężki, ale funt pierza waży tyle, co funt ołowiu. — Prosta linja jest krótsza, niż krzywa.

Przymiotniki oznaczają najrozmaitsze właściwości przedmiotów: wskazują na ich barwę, kształt, objętość, rozmiary, ciężar, materiał, różne właściwości charakteru, zarówno przymioty, jak i wady. Naprzykład: **biały śnieg, okrągłe koło, mały pokój, ciężki ołów, drewniana łyżka, uczciwy człowiek, podstępny wróg** i t. d. Są także przymiotniki, wskazujące na przynależność do osób lub miejsca, np. **pańskie oko, warszawskie ogrody**.

2. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki i wymień inne o przeciwnem lub odmiennem znaczeniu.

a) zielony liść
żółty łubin
biały marmur.

b) srebrna łyżka
żelazne łóżko
murowany dom.

c) szeroki plac
wąska ulica
mały dom.	d) ostra szabla
tępe nożyce.
e) suchy piasek
mokra trawa.	f) pracowity człowiek
cierpliwy człowiek.
g) miły głos
ładna piosenka.	h) pogodne niebo
dżdżysty dzień.

3. Wskaż przymiotniki.

W oktawę ¹⁾ Bożego Ciała lat temu niemało, gdy po rynku obnoszono Chrystusowe ciało; lud się modlił, giął kolana, bo klęski rozliczne najechały jak szarańcza nasze łąny śliczne ²⁾. Lud się modlił. Między tłumy straszna wieść przypadła i wrzasnęła w serca mężów i w serca niewieście: „O, bieda nam, wielka bieda, goreje przedmieście! Srogi Tatar, chciwy łupu, w Zwierzyńcu ³⁾ plądruje, krwią się poi i na zdobycz jako wilk poluje!“ Ale prędzej dęby w lesie zegnę oddech burzy i na wióry je rozniesie, niż Krakowiak stehórzy. — Przypadł włóczek ⁴⁾ ze Zwierzyńca, rękę podniósł w górę, jakgdyby chciał zażegnawać piorunową chmurę. „Za mną, bracia, na tych zbójców!“ I na wiatry wnet rozwinął czerwoną chorągiew, a z chorągwi orzeł biały do góry wypłynął. Zanim słońce skroń schyliło, na wiślanym brzegu Tatarów nie było.

B. 4. Przepisz, podkreślając przymiotniki:

Krótką a szczera modlitwa — najskuteczniejsza. — Dobry młyn wszystko zmiele. — Suchy marzec, maj niechłodny, kwiecień mokry — rok niegłodny. — Święty Marcin (11 listopada) na białym koniu jedzie. — Ostra kosa dobrze kosi. — Koń urodzivny, rączy, wolny, ksiądz uczony, nabożny, król mądry, spra-

¹⁾ Ósmego dnia; ²⁾ opowiada Krakowiak; ³⁾ przedmieście Krakowa; ⁴⁾ flisak.

wiedliwy, miłośnierny, hetman śmiały, dzielny, hojny —
godne to są na świecie rzeczy. — Na dobrego konia
dobrego potrzeba jeźdźca.

LEKCJA 44.

A. 1. Wskaż przymiotniki zaimkowe i zwróć uwagę
na ich znaczenie.

Wracam do mego pamiętnika. — Jaka jest twoja
wola? — Postaci wasze do dziś dnia stoją w mojej
pamięci. — Pamiętam dobrze nasz stary domek. —
Każdy z nas miał swój mały ogródek. — Taż sama
nade mną świeci gwiazdka wschodnia. — Z tej strony
chmura gruba napędzała ławy, a z tamtej strony księżyc
przezierał bladawy. — Zmierzch jakiś nieskończony
pokrył świat cały. — Ziemia jeszcze takich nie wi-
działa mężów. — Ze wszech stron wiały dokuczliwe
wiatry. — W każdej bajce jest prawda na dnie. —
Czyja to praca?

Wśród przymiotników zaimkowych rozróż-
niać należy następujące klasy:

a) zaimki dzierżawcze: *mój, twój, nasz,*
wasz, swój wskazują, do jakiej osoby przedmiot
należy.

b) zaimek dzierżawczo-pytajny: *czyj?*
zapomocą tego zaimka pytamy, do jakiej osoby
przedmiot należy.

c) zaimki przymiotne pytajne: *który? która?*
które? jaki? jaka? jakie?

d) zaimki przymiotne wskazujące: *taki,*
taka, takie; owaki; ten, ta, to; tamten; ten sam;
tenże; ów, owa, owo.

e) zaimki przymiotne względne: *który,*
która, które; jaki, jaka, jakie.

f) zaimki przymiotne nieokreślne: *jakiś,*
jakibądź, jakikolwiek; któryś, którybądź, który-

*kolwiek; każdy; żaden; niejeden; pewien; nie-
jaki; wszystek; wszelki.*

2. Wskaż przymiotniki zaimkowe i określ, do
jakiej klasy one należą.

Pewien król miał wielkie królestwo, pełne wszel-
kiego bogactwa. Miasta w tem królestwie były także
znaczne i bogate. Ale król bogactwem swoim się
nie cieszył. „Co mi tam po zbożu — mówił — albo
i po tych lasach i po tych rybach w rzece i po tych
stadach, kiedy ja to muszę wywozić do swoich są-
siadów za złoto, bo go u siebie nie mam. Pewnego
dnia król spotkał na drodze bogatych kupców. Król
obejrzał wszystkie ich towary i powiedział: „Na nic
mi wasze towary, bo mi potrzeba złota, żebym niem
mógł zbogacić siebie i cały mój naród“. Był między
kupcami staruszek jeden mądry. Staruszek ten wy-
stąpił naprzód i rzekł: „Mam ja w worku takie na-
sienie, z którego złoto wyrasta. Król bardzo się
ucieszył. Nazajutrz dano znać, że w ten a w ten dzień
król sam będzie takie ziarno siał, z którego wyrasta
złoto. Zadziwił się naród cały na tę nowinę; zbiegli
się wszyscy na owo pole patrzeć, jak też to cudne
ziarno wygląda. Król brał z mieszka owo ziarno cu-
dowe i rzucał je w pulchną ziemię.

B. 3. Przepisz, podkreślając przymiotniki zaimkowe.

Po jakimś czasie spojrz król pewnego ranka
na to pole, aż tu niebieszcz się ono, jak to niebo
nad ziemią. Zamiast złota wyrósł śliczny len. Król
się rozniewał i kazał przyprowadzić starego kupca:
„Królu, rzekł staruszek, to jest owo złoto, które
z owego ziarna wyrósł miało. Ze lnu płótno tkać
można, a płótno jest poratowaniem ubóstwa i nie-
dostatku“. Król dziękował starcowi: „Złota chcia-
łem, a ty mi lepszą rzecz dałeś, bo w tym lnie cały mój
lud ubogi chodzić będzie.“

LEKCJA 45.

A. 1. Wskaż przymiotniki liczebne.

O godzinie siódmej wieczorem zamknięto kościół. — Zegar bił na ścianie godziny dziesiątą, jedenastą, aż na koniec i dwunastą uderzył. — Oboje uklękli i pacierz zmówili. — Już naprzeciw księżycy gwiazda jedna, druga błysnęła, już ich tysiąc, już ich milion mruga. — Odezwały się chórem podwójnym dwa stawy. — Trzy pagórki wznoszą się wśród rozległej równiny. — Sypały się miliony iskier. — O dwa tysiące kroków zamek stał za domem. — Wyjechałem o godzinie dwunastej w południe. — Jechali trzy dni i dwie noce, a trzeciego wieczora wjechali w ogromną puszcę. — Dzień szóstego listopada jest dniem moich urodzin. — Mam czworo rodzeństwa. — Jest na to dwojaki sposób. — Miesiąc ma półpięta tygodnia. — Dwojaka robota Panu Bogu niemiła.

Wśród przymiotników liczebnych jedne wskazują na liczbę, inne — na porządek przedmiotów; pierwsze nazywają się ilościowymi, drugie — porządkowymi. Wyrazy: *dziesięć (lat)*, *półtora (roku)*; *pięciu (chłopców)*, *czworo (dzieci)* są liczebnikami ilościowymi; wyrazy: *pierwszy (miesiąc)*, *ósma (godzina)* należą do liczebników porządkowych.

2. Daj kilka przykładów na liczebniki ilościowe i porządkowe.

3. W związku z podanymi niżej liczebnikami ilościowymi utwórz odpowiednie porządkowe:

3 okna	10 chłopców	6 miesięcy
5 ławek	4 ludzi	2 lata.

4. W związku z podanymi niżej liczebnikami porządkowymi utwórz odpowiednie ilościowe:

czwarty szczebel, piąty koń, dwudzieste krzesło, drugie piętro, piąty żołnierz, dwudziesty człowiek.

Wśród liczebników ilościowych wyróżniamy:

a) liczebniki główne, które oznaczają liczby całkowite przedmiotów, np. *pięć (książek)*, *dwa (tygodnie)*.

b) liczebniki ułamkowe, oznaczające liczby ułamkowe przedmiotów, np. *pół (funta)*, *półtora (korca)*, *półtrzeci (godziny)*.

c) liczebniki mnożne, oznaczające liczbę części, z których się składają przedmioty, np. *pojedynczy, podwójny, poczwórny; jednokrotny, stokrotny*.

d) liczebniki wielorakie, oznaczające liczbę odmian, gatunków, w jakich się ukazują przedmioty, np. *dwojaka (odpowiedź)*, *czworaki (sposób)*.

Pewną odmianą liczebników głównych są liczebniki zbiorowe, których używamy: a) na oznaczenie liczby osób bez względu na ich płeć, np. *czworo (dzieci)*, ale *czterech (chłopców)*, *cztery (dziewczynki)*; *dwoje (ludzi)*; ale *dwóch (mężczyzn)*, *dwie (kobiety)*; b) przy rzeczownikach, które mają tylko liczbę mnogą, np. *troje (drzwi)*.

5. Do podanych niżej rzeczowników dodaj wskazane w cyfrach liczby: 2 rodziców, 3 rodzeństwa, 5 dzieci, 6 piskląt; 5 nożyczek, 6 obcęgów, 5 grabi, 6 wideł, 5 ust.

6. Wskaż liczebniki porządkowe, główne, ułamkowe, mnożne i wielorakie.

Przed siedmiu laty — tak opowiadał stary myśliwy — przybyły w te strony dwa stada wilków; każde liczyło około dwunastu sztuk. Dwudziestego stycznia jedno stado podeszło nocą do wsi. Wilki podkopały się do chlewa i pożarły cztery sztuki świń. Nazajutrz, dwudziestego pierwszego stycznia,

zrobiliśmy polowanie. Wyszło w naganę około czterdziestu ludzi z drągami i widłami, strzelców było ze dwudziestu. Nigdy tego nie zapomnę, jak spudłowałem wtedy o półpięta kroku. Wilki rozbiły się podczas obławy; jeden wilk nawet znikł bez śladu. Ubito już trzy, a pięć przerwało się przez łańcuch obławników. Na mnie wyparowały odrazu aż cztery wilki. Na przedzie szło ogromne wilczysko. Zwierz kroczył wolno i spokojnie, naraz stanął i w trzykrotnym susie znalazł się prawie tuż przy mnie. Wypaliłem mu z dwururki prosto w ślepie. Rozległ się podwójny huk, ale wilk szedł dalej. Gdy przebiegał koło drzewa, za którym stałem, usłyszałem trzykrotny zgrzyt zębami. Zwierz najeżył kudły na sfałdowanym w podwójnym pierścieniu karku i poszedł. Strzeliłem po raz drugi i znów chybiłem. Zrobiłem trzykrotny znak krzyża i pomyślałem, czy to nie był wilkołak, to jest zła dusza w wilczej skórze. Niestety, dwojakiej odpowiedzi na to pytanie być nie mogło, bo nigdy mi się nic podobnego nie zdarzyło.

B. 7. Daj w zdaniach przykłady na liczebniki porządkowe, główne, mnożne i wielorakie.

LEKCJA 46.

A. 1. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na przypadki rzeczowników, z którymi się te przymiotniki łączą.

Dobry przyjaciel pomaga w biedzie. — Od dobrego przyjaciela przyjmij dobrą radę. — Dobremu przyjacielowi nie odmawiaj pomocy. — Szanuj dobrego przyjaciela. — Z dobrym przyjacielem bądź zawsze w zgodzie. — O dobrym przyjacielu mów zawsze dobrze.

2. Czy przymiotniki odmieniają się według przypadków?

Przymiotniki tak samo, jak rzeczowniki, odmieniają się według przypadków.

3. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedynczą na mnogą.

a) waleczny wódz	b) gniady koń	c) stary dąb
dzielny żołnierz	czarny pies	cienisty kasztan
d) wysoki dom	e) ulewny deszcz	
warowny zamek	gęsty śnieg.	

W odmianie przymiotników oprócz przypadków rozróżniać należy także liczby.

4. Napisz podane niżej rzeczowniki i postaw obok nich odpowiednie przymiotniki, zwróć przytem uwagę na ich końcówki.

a) ojciec	b) matka	c) dziecko
syn	córka	pisklę
d) las	e) dąbrowa	f) morze
gaj	olszyna	jezioro.

Przymiotniki polskie nie tylko odmieniają się według przypadków i liczb, lecz mają także końcówki rodzajowe.

5. Wskaż liczbę, przypadek i rodzaj przymiotników.

Opowiadanie myśliwskie. W pewną mroźną noc zimową puściłem się w drogę przez wielki las. Prószyl gęsty śnieg. Myślę o jutrzejszym polowaniu, a tu widzę, że zboczył z drogi i zablądził. Zawracam. Po jakimś czasie spoglądam, a ja tu znów jestem po drugiej stronie tej samej drogi. Zacząłem szukać jakiego wygodnego schronienia. Zaszedłem pod rozłożystą gruszę, która stała w czystym polu. Patrę w górę, — nie świeci ani jedna gwiazda, zato w polu coś zaświeciło. Patrę pilniej: światło się przybliżyło — jedno, drugie, trzecie... Były to wilki. Naliczyłem pięć sztuk. Wdrapałem się na gruszę.

i opatrzyłem strzelbę. Wymierzyłem w dwie świeczki najbliższego wilczury. Pod gruszą stał się jakiś zamęt okrutny. Jeden wilk padł martwy pod strzałem; zostało jeszcze cztery.

B. 6. Przepisz, podkreśl przymiotniki i oznacz, w jakich przypadkach są użyte.

Walka z wilkami trwała noc całą. Pochmurne niebo zaczęło się przecierać. Następował pogodny świt. Zajadła wściekłość wilków uspokoiła się, bo nie słyszałem już takiego zgiełku. Naraz wilki zaczęły wyć to cieńszym, to grubszym głosem. Rozpoczęła się straszna kapela. Wziąłem na cel największego muzykanta. Ogromny wilk podskoczył w górę i puścił się w pole, za nim, jak za wodzem, pędziły trzy inne. Na placu pozostał jeden, powalony od pierwszego strzału.

LEKCJA 47.

A. 1. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedynczą na liczbę mnogą i zwróć uwagę na końcówki przymiotników:

Mały człowiek — mały kot — mały krzak — mała dziewczynka — mała rzeka — małe pole. — Prawy człowiek — prawa kobieta — prawy brzeg — prawa strona. — Sprawiedliwy sędzia — sprawiedliwa matka. — Gruby pień — gruba deska — grube drzewo. — Prosty żołnierz — prosty kij — prosta droga. — Ubogi człowiek — uboga kobieta — ubogi kraj — uboga okolica. — Wielki człowiek — wielki dom — wielkie morze. — Obcy człowiek — obcy kraj — obca mowa.

W mian. licz. mnog. przymiotniki mają dwie końcówki: **-i** (**y**-) przy rzeczownikach osobowych męskich i końcówkę **-e** przy wszystkich innych rzeczownikach.

2. Użyj w liczbie mnogiej:

Miły człowiek. — Dobra pani. — Silny koń. — Dzielny żołnierz. — Znakomity wódz. — Pracowity rzemieślnik. — Pracowita mrówka. — Wdzięczny syn. — Grzeczny chłopiec. — Dobre dziecko. — Wysoka wieża. — Wysoki dąb.

3. W podanych niżej przykładach zmień mianownik na biernik, według wskazanego wzoru:

*zadni ludzie, kocham zacnych ludzi
pracowici ludzie, szanuję —
pilni uczniowie, lubię —
życzliwy przyjaciel, mam —
zwinne koty, lubię —
wierne psy, lubię —
cieniste kasztany, lubię —
rozłożyste lipy, lubię —
dobre siostry, mam —
mocne skrzydła, orzeł ma —*

4. Wskaż przymiotniki rodzaju żeńskiego, użyte w bierniku liczby pojedynczej, i zwróć uwagę na ich końcówkę.

Służba kocha dobrą panią. — Wszyscy szanują naszą złą matkę. — Widziałem w lesie olbrzymią sosnę. — Rybak złowił wielką rybę. — Dostałem ładną książkę.

Przymiotniki rodzaju żeńskiego mają w bierniku liczby pojedynczej końcówkę **-a**.

5. Podane niżej przykłady użyj w bierniku liczby pojedynczej według wskazanego wzoru.

*nasza piękna okolica, lubię —
szeroka rzeka, przepłynąłem —
głęboka studnia, wykopano —
wysoka wieża, wybudowano —
prawa ręka, uderzyłem się w —*

6. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki narzędnika i miejscownika liczby pojedynczej i narzędnika liczby mnogiej.

Wszyscy w głębokim milczeniu i z wielkim nabożeństwem słuchali kazania. — Po chwili w samotnym budynku wszystko do zwyczajnego wróciło spoczynku. — On jest moim dobrym przyjacielem. — Warszawa jest wielkim miastem. — Za ogrodem ciągnął się mały borek z pięknymi sosnami i innymi starymi drzewami. — Pole było usiane zielonymi krzakami jałowcowymi.

W odmianie przymiotników narzędnik i miejscownik liczby pojedynczej ma końcówkę **-ym** w rodzaju męskim, a **-em** w rodzaju nijakim, a narzędnik liczby mnogiej — końcówkę **-ymi** w formie osobowo-męskiej, gdzieindziej **-emi**.

B. 8. Przepisz i podkreśl przymiotniki.

Lekarstwo — gorzkie, ale zdrowe. — Dobry ogród za spiżarnią stoi. — Ojcowskie pobłażanie syna złym czyni. — W cudzem oku żdźbła upatrujemy, w naszym belki nie widzimy. — Biała pszenica na czarnej roli się rodzi. — Ręka uczciwa nie — chciwa.

LEKCJA 48.

A. 1. Zestaw przymiotniki, wymienione w podanych niżej szeregach, i zastanów się, jaka jest między nimi różnica.

tępy nóż — nóż *tępszy*, niż scyzoryk — *najtępszy*

ze wszystkich nożów

gruby pień — pień *grubszy*, niż gałąź — *najgrubszy* pień

krwawa bitwa — *krwawsza* bitwa — *najkrwawsza* bitwa

gęsty las — *gęściejszy* las — *najgęściejszy* las

twardy kamień — *twardszy* kamień — *najtwardszy* kamień

piękna okolica — *piękniejsza* okolica — *najpiękniejsza* okolica

śmiały człowiek — *śmielszy* człowiek — *najśmielszy* człowiek

stary człowiek — *starszy* człowiek — *najstarszy* człowiek.

Właściwości przedmiotów, oznaczane przez przymiotniki, mogą występować w mniejszym lub większym stopniu natężenia. Stopnie te wyrażamy zapomocą form stopniowania. Rozróżniamy trzy formy stopniowania: stopień równy, wyższy i najwyższy. Przymiotniki: *tępy*, *gruby*, *krwawy*... są użyte w stopniu równym, przymiotniki: *tępszy*, *grubszy*, *krwawszy*... mają stopień wyższy, a przymiotniki: *najtępszy*, *najgrubszy*, *najkrwawszy*... — stopień najwyższy.

2. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na formy stopniowania.

Jest to dolina. *najpiękniejsza* w świecie. — Wróciłem do miasta z czystsze i lepsze sercem. — Słża muzyka coraz szersza, coraz dalsza, coraz cichsza i coraz czystsza, doskonalsza. — Na ziemię zwolna spadały białe płatki śniegu. — Lica bielsze od mleka. — W takim dniu pożądanym był czas najburzliwszy. — Wzmogła się uparta, coraz głośniejsza kłótnia o kursy charta.

3. Podane niżej przymiotniki połącz z odpowiednimi rzeczownikami i użyj w stopniu wyższym i najwyższym.

Dobry — zły. — Wielki — mały. — Wysoki — niski. — Długi — krótki. — Głośny — cichy.

B. 4. Przepisz i podkreśl przymiotniki w stopniu wyższym — raz, a w stopniu najwyższym — dwa razy.

Najmądrzejszy człowiek może się omylić. — Najlepszy furman czasem zawadzi. — Puste kłosa bywają wyższe od pełnych. — Im krótsze dni, tem szybsza robota. — Im kto rozumniejszy, tem wyrozumialszy. — Pies jest najwierniejszym przyjacielem człowieka. — Im kto lepszy, tem mniej o sobie mówi.

III. CZASOWNIK.

LEKCJA 49.

A. 1. Wskaż czasowniki.

Chłop jeden orał raz pod borem. Kiedy na południe woły z jarzma wyłożył i puścił na trawę, zdrzemnął się pod krzakiem, a woły tymczasem poszły do lasu i gdzieś tam zginęły. Zafrasował się chłopowina i szukał ich całą noc po borze. Chodzi po krzakach, szuka, ale napróżno. Ale gdy tak chodzi, przypadkiem wleciał mu kwiat paproci do buta. Nie wiedział on o tem, ale skoro się to stało, zobaczył swoje woły. Patrzy w drugą stronę, aż pokazują się mu skarby. Ucieszył się chłopowina, a że się zmęczył, więc powiada: „Pójdę teraz do chałupy, prześpię się, a jutro rano przyjdę po woły i wykopię te skarby“. Poszedł do domu, ale kiedy się kładł, zdjął buty. Kwiat paproci z buta wypadł, a biedny chłopowina zapomniał o pieniądzach, a wołów już nie odnalazł.

2. Co oznaczają czasowniki.

3. Przypomnij sobie, jaka jest różnica między czasownikiem a przymiotnikiem.

4. Do podanych niżej rzeczowników dodaj odpowiednie przymiotniki i czasowniki:

Pies. — Kot. — Koń. — Las, — Rzeka. — Morze. — Deszcz. — Śnieg. — Chmura.

Czasowniki oznaczają cechy przedmiotów zależnie od czasu, przymiotniki — niezależnie od czasu. Cechy, oznaczane zależnie od czasu, są czynnościami lub stanami. Czasowniki, oznaczające czynności, nazywają się czynnymi, a te, które wskazują na stany, nazywają się nijakimi. Wyrazy: *pracuję, czytam, patrzę, słucham* są czasownikami czynnymi, a wyrazy: *siedzę, leżę, stoję, widzę, słyszę* — czasownikami nijakimi.

5. Wskaż czasowniki czynne i nijakie.

Pies ruszył sarnę; dalejże za tropem! Ale pociecha była bardzo krótka, bo po trzech susach była za okopem i do małego wskoczyła ogródka. Patrzę z okopu, gdzie to pies pogonił, a tu przede mną i domek, i sadek i po podwórku uwija się dziadek, i od napaści sarneczkę obronił. Krzyknąłem na psa, bo widzę chowana. Otóż przepraszam za mego Sułtana; a starzec rzucił na mnie wzrok ukosem i coś gwałtownie zarządził pod nosem. Co to za dziadek, co sarneczki chowa? Myślałem sobie i patrzę, gdzie ścieżka. Pragnąłem sercem przeszłość starca zbadać, ale on nie chciał ze mną się rozgadać; a gdy o nocleg prośbę doń zanośli, to nie odmówił, ale też nie prosił. Wszedłem do izby. Wieczór był chłodny, a więc przy kominku, gdy jeszcze nie czas było do spoczynku, siedliśmy obaj — i dziadek dokładał, a pałac lulkę, zwolna się rozgadał.

B. 6. Przepisz i podkreśl czasowniki czynne raz, a nijakie — dwa razy.

Na jednej ziemi pszenica i kłkol rośnie. — Nie wrywa gospodarz dla chwastu pszenicy. — Siej pszenicę w błotko, a wyrośnie złotko. — Każdy ptak boi się klatki. — Każdy ptak ciągnie do swojego gniazda. — Rady dobrej nie słuchamy, aż kiedy cier-

pimy. — Rób dobrze, patrz końca. — Rzeka w góry nie popłynie. — Dobry rzemieślnik roboty się swojej nie wstydzi. — Dobry rzemieślnik z ładaczego coś dobrego uczyni.

LEKCJA 50.

A. 1. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę na czas, który one oznaczają.

Panna młoda jak jagoda, stojąc we drzwiach, płacze: „Kiedy ja cię w naszej chacie tu znowu obaczę?” Przed dziewczyną, przed maliną stoi chłopak zbrojny, a koń wrony, kulbaczony rwie się niespokojny. Ciężka droga, bo na wroga. — Nie rwij się, koniku! W krwawem polu w srogim bólu legnie was bez liku; „Idź, gdy trzeba. Niech cię nieba, niech cię Bóg prowadził! Lecz ten krzyżyk i szkaplerzyk w boju nie zawadzi. Za wygraną zmów co rano trzy Zdrowaś i Wierzę: Kto pobożny i ostrożny, tego i Bóg strzeże”. Rzekła, płacze. Wrona kracze, a to wrzask złowrogi. Nie pomoże święty Boże: kraj nad wszystko drogi. Przyjął krzyżyk i szkaplerzyk, westchnął, dosiadł konia — skinął głową: „Bądź mi zdrową!” i ruszył wzdłuż błonia. Ale prędzej z szarej przędzy srebrna nić wypłynie, niż we swaty do tej chaty Staś kiedy zawinie.

W czasownikach rozróżniamy czas teraźniejszy, przeszły i przyszły.

2. Daj przykład na użycie czasownika w czasie teraźniejszym.

3. Powiedz zdanie, w któremby czasownik był użyty w czasie przeszłym.

4. Daj przykład na użycie czasu przyszłego.

5. W podanych niżej zdaniach zwróć uwagę na podmioty i końcówki czasowników, które się z temi podmiotami łączą.

Ja uważam, a czy ty uważasz? — On uważa. — Uczeń uważa. — Cieszę się twojem zdrowiem, a czy ty się cieszysz. — Zdrowie twoje cieszy mię. — Martwi mię twoja nieuwaga, a czy ty się nią martwisz? Ja się nią martwię. — Mile wspominam nasze zabawy, a czy ty je wspominasz? On je ciągle wspomina.

Czasownik zmienia swoje końcówki zależnie od tego, czy podmiotem zdania jest zaimiek osobowy (pierwszej lub drugiej osoby), czy też rzeczownik. Te formy czasownika, zależne od podmiotu, nazywają się formami osoby. Rozróżniamy trzy formy osoby: osobę pierwszą, drugą i trzecią. Czasowniki: *uważam, wspominam, cieszę się* mają formę osoby pierwszej, czasowniki: *uważasz, wspominasz, cieszysz się* są użyte w osobie drugiej, a czasowniki: *uważa, wspomina, cieszy* mają formy osoby trzeciej.

6. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakich osobach są one użyte.

Śpiewak wita wasze strony: niechaj będzie pochwalony! Pokój z domem tym! Śpiewak wita w ojców wierze, a kto w dom go przyjmie szczerze, pieśń i Pan Bóg z nim! Pieśń ojczyzna, narodowa, prosta, rzewna a surowa, jak nasz lud i czas; a więc w imię pieśni waszej, dziejów waszych i krwi waszej witam, witam was! Lubię tylko powitanie, niech też po mnie tu zostanie ten jedyny ślad, byście rzekli: Tu przebywał, tutaj Janusz nam zaśpiewał i gdzieś ruszył w świat.

7. W podanych szeregach czasowników zwróć uwagę na zachodzącą między nimi różnicę:

piszę — piszemy	czytam — czytamy
piszesz — piszecie	czytasz — czytacie
piszę — piszą	czyta — czytają

patrzę — patrzymy
patrzysz — patrzycie
patrzy — patrzą

Jak widzimy, czasowniki zmieniają swoje końcówki także zależnie od tego, czy podmiot jest użyty w liczbie pojedynczej czy mnogiej; z tego wynika, że w czasownikach rozróżniać należy także formy liczby — liczbę pojedynczą i mnogą.

8. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakiej liczbie zostały one użyte.

Kurz się drogą bałwani, świat tumany ciemną¹⁾; jadą, jadą ułani sandomierską ziemią. „Wszyscy święci anieli, cały pułk już minął! Gdzieście brata podzieli?” „Zginął, rzekli, zginął.”

B. 9. Przepisz, podkreśl czasowniki i oznacz czas, osobę i liczbę.

A wtem znowu ktoś jedzie: dwóch ułanów cze-sze²⁾. Jeden z nich konia wiedzie, drugi ognia krze-sze. Koń się szarpnął przed górką, zarżał, zerwał wodze i poleciał po drodze co wyskok w podwórko. „O, dla Boga, dla Boga! skądże go tu macie? Wszak to konik po bracie! Oj, sierotą już chata, kiedy on zabity! Gdzieżeś podział mi brata, koniu jabłkowity?” A obadwa ułani w podwórko przybyli i obadwa stroskani na dziewczynę patrzyli. „Zatrzymajcie go sobie, nikt go wam nie bierze. Oj, wasz Janek już w grobie, tu jego szkaplerze.”

¹⁾ Zaciemniają; ²⁾ szybko biegnie.

LEKCJA 51.

A. 1. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, czy wszystkie one mają formy osoby.

Słońce krwawo zachodzi. — Zachodzące słońce rzuciło krwawe promienie. — Promienie zachodzącego słońca rzucały krwawe blaski. — Słońce, zachodząc, rzucało zdala krwawe blaski. — Słońce zaczynało już zachodzić. — On lubił często wspominać swej młodości czasy. — On wspominał często swej młodości czasy. — Wspominaliśmy często swej młodości czasy. — Spędzaliśmy nieraz całe wieczory, wspominając swej młodości czasy.

Niewszystkie odmiany czasowników mają formy osoby. Czasowniki, które mają formy osoby, nazywają się słowami osobowymi, albo poprostu słowami. Czasowniki: *zachodzi, rzuciło, zaczynało...* są słowami osobowymi, Odmiana słów według osób nazywa się konjugacją, w przeciwstawieniu do deklinacji rzeczowników i przymiotników, które się odmieniają według przypadków.

2. Zastanów się, na czym polega różnica między czasownikami, wymienionymi w podanych niżej szereгах:

Słońce zachodzi — Zachodzące słońce — Zachodzącego słońca

Gwiazdy migają — Migające gwiazdy — Migającymi gwiazdami

Śnieg bieleje — Bielejący śnieg — Na bielejącym śniegu

Kwiat zwiądnął — Zwiędły kwiat — Zwiędłym kwiatem
Dom buduje się — Zbudowany dom — W zbudowanym domu.

3. Jakie formy mają czasowniki, umieszczone w pierwszej kolumnie i jakie formy znajdujemy w czasownikach drugiej i trzeciej kolumny?

Czasowniki, odmieniające się według przypadków, nazywają się imiesłowami odmiennymi albo imiesłowami przymiotnymi. Czasowniki: **zachodzące słońce, migające gwiazdy** są imiesłowami przymiotnymi.

4. W związku z podanymi niżej słowami utwórz imiesłowy przymiotne, według wskazanego wzoru:

Światło *gaśnie*. — *Gasnące* światło

Zmrok *zapada*, —

Las *ciemnieje*, —

Mgły *powstają*, —

Strumień *szemrze*, —

Kwiat *wiecznie, zwiędł*, — *Zwiędły* kwiat

Gałęź *schnie, uschła*, —

Pień *próchnieje, spróchniał*, —

Włos *bieleje, zbielał*, —

Włosy *siwieją, posiwiały*, —

Kłosa *zółkną, żółtkły*, —

Przeczytałem książkę, — *Przeczytana* książka

Napisałem list,

Wystałem list, —

Zaprosiłem gości, —

Zamknąłem okno, —

Otworzyłem drzwi, —

Imiesłowy przymiotne kończą się na *-ący, -ąca, -ące; -t, -ta, -te; -ny, -na, -ne; -ty, -ta, -te*.

5. Wskaż słowa i imiesłowy przymiotne.

Samosjerra¹⁾. Szwadron²⁾ nasz przy cesarzu³⁾ w służbie był od świtu. Nieprzyjaciół zasłonił drogę do Madrytu. Kanonierzy⁴⁾ hiszpańskie przy dymiących

¹⁾ Samosjerra — wąwóz w Hiszpanji, zasłaniający wojskom Napoleona drogę na Madryt; tam w r. 1809 legiony polskie okryły się nieśmiertelną sławą; ²⁾ oddział jazdy; ³⁾ Napoleona; ⁴⁾ kanonier — żołnierz, obsługujący armatę.

działach nie spoczęły na chwilę z osobna lub razem, a krzyżowym nas ogniem z wyżyn Samosjerry prażyły rozsypane celne tyraljery¹⁾. Ranek był zimny, mgła, jak to zwykle bywa w górach, spowiła okolicę w swych wilgotnych chmurach. Słońce jeszcze nie wzeszło. Wszystkie drogi na góry zalała piechota. Gościńcem szły harmaty, lśniąco jak ze złota, a za nimi pułki jazdy, ściśnięte w kolumnę. Z konnicą był sam cesarz. Stał i patrzył spokojnie. Hiszpan trzymał się krzepko. Raz wraz w pułki cesarskie, gdyby w żywe morze, wpada bomba rycząca, głębią jego porze. I począł żołnierz szemrać: „Nie przejdziemy tędy“.

B. 6. Przepisz, podkreśl słowa raz, a imiesłowy — dwa razy.

Nagle cesarz nadjechał. Pękające granaty ryły granit twardy. Wtem szwadron przebiegł płomień, kurzawą okryty. Nadleciał pędem major od cesarskiej świty. „Kapitanie! — zakrzyknął — komenda cesarska: wskok szarżować²⁾ na wąwóz i wziąć działobitnię. Niech żyje cesarz!“ Myśmy ryknęli: „Niech żyje!“ Wpadliśmy w wąwóz. Gnamy... Rąbiem, jak szatany. Z przed kopyt ogłupiałe zmykają Hiszpany. Wskok, wskok, wskok, do czarta! Bateria jedna, druga i trzecia, i czwarta zdobyta! Koziatulski w najpierwszym momencie stracił konia i runął na wawozu skraj. Nie zginął! Wstał i pieszo pobiegł do ataku. Dzierżanowski z Rowickim zostali na szlaku³⁾. Rudowski na armacie legł, przez siebie wziętej. Krzyżanowski zabity, Krasiński pocięty! A przy czwartej baterji, posoką zbryzganej, mdlał dzielny Niegolewski z jednastu rany. Jam się ocknął w krwi całej na ostatniem dziale.

¹⁾ Strzelcy; ²⁾ szarża — atak jazdy; ³⁾ szlak — droga, gościńiec.

LEKCJA 52.

A. 1. Czynności i stany, oznaczone w podanych niżej słowach, oderwij od przedmiotów, z którymi się one łączą i nazwij je oddzielnie od tych przedmiotów, według wskazanego wzoru.

Ptaka *śpiewa*, — *śpiewanie*, *śpiewać*.

Ptaka *lata*, —

Ryba *pływa*, —

Człowieka *chodzi*, —

Człowieka *myśli*, *pracuje*, *walczy*, —

2. Jak się nazywają wyrazy, oznaczające cechy oderwane?

3. Znaczenie jakich części mowy mają wyrazy: *śpiewanie* : *śpiewać*, *latanie* : *latać* i t. d.?

4. Czy rzeczowniki: *śpiewanie*, *latanie* i t. d. odmieniają się według przypadków?

5. Odmieniaj rzeczownik: *śpiewanie*.

6. A czy rzeczowniki: *śpiewać*, *latać* i t. d. odmieniają się według przypadków?

Nieodmienna forma czasownika, która wskazuje na czynność lub stan oderwany i ma wskutek tego znaczenie rzeczownika oderwanego, nazywa się *bezokolicznikiem*. Czasowniki: *śpiewać*, *latać*... są bezokolicznikami.

7. Utwórz bezokoliczniki w następujących czasownikach:

Rwę — kraję — ryję — kopię — grabię — orzę — sieję — bronuję — żnę — rzną — piłuję — rąbię — tłukę — piekę — mogę — strzegę.

8. Jakie zakończenie mają bezokoliczniki polskie?

Bezokoliczniki kończą się w języku polskim na -ć lub -c.

9. W podanym niżej zestawieniu zastanów się, na czym polega różnica między formami czasownika, wyróżnionymi tłustym drukiem.

Zachodzące słońce świeciło. — Słońce, zachodząc, świeciło.

Czy wyraz *zachodząc* odmienia się? Czy ma on formy przypadków lub osób? A czy imiesłów przymiotowy odmienia się? Z jakim wyrazem łączy się imiesłów *zachodzące* i z czym się wiąże wyraz *zachodząc*?

10. Co oznacza wyraz *zachodząc*, cechę czy przedmiot?

11. Co oznacza wyraz *świeci*, cechę czy przedmiot?

12. Więc na czyją cechę wskazuje wyraz *zachodząc*?

13. Jak się nazywają wyrazy, oznaczające cechy cech?

14. Więc znaczenie jakiej części mowy ma wyraz *zachodząc*?

Nieodmienna forma czasownika, mająca znaczenie przysłówka, nazywa się *imiesłowem przysłównym* albo *imiesłowem nieodmiennym*.

15. W związku z podanymi słowami utwórz imiesłowy przysłówne, według wskazanego wzoru:
piszę — pisząc, zebrał — zebrawszy, przyszedł — przyszedłszy,

czytam —	wziął —	przybiegł —
rysuję —	ukrył —	upadł —
maluję —	schował —	zaniósł —
szyję —	zamknął —	zawiózł —

W języku polskim rozróżniamy dwa imiesłowy przysłówne, jeden kończy się na -ąc, drugi na -wszy (po samogłoskach) lub -wszy (po spółgłoskach).

16. Wskaż imiesłowy przysłówne i bezokoliczniki.
Żyć to pracować. — Cierpieć dla ludzi jest cnotą. —
Lepiej zyskać setnego przyjaciela, niż pierwszego nie-
przyjaciela. — Kto, patrząc, nie widzi, ten źle pa-

trzy. — Kto, słuchając, nie słyszy, ten źle słucha. — Szanując innych, uczymy się szanować samych siebie. — Sumiennie wykonując cudze rozkazy, sami uczymy się rozkazywać. — Kto, śpiewając, się modli, ten dwa razy się modli.

B. 17. Napisz trzy zdania z bezokolicznikiem i trzy takie zdania, w którychby był użyty imiesłów przyśłowny.

LEKCJA 53.

A. 1. Zastanów się, na czym polega różnica między słowami, zestawionemi w podanych niżej szeregach:

Piszesz — pisałbyś — pisz!

Czytacie — czytaliście — czytajcie!

Formy słowa, zapomocą których odróżniamy oznajmienie, życzenie lub rozkaz, nazywają się trybami. Tryb, wskazujący na oznajmienie, nazywa się oznajmującym, np. *piszesz, czytacie*. Tryb, wskazujący na życzenie, nazywa się życzącym, np. *pisałbyś! czytaliście!* Tryb, wskazujący na rozkaz, nazywa się rozkazującym, np. *pisz! czytajcie!*

2. Przytocz kilka słów w trybie oznajmującym.
3. Daj kilka przykładów na tryb życzący.
4. Wymień kilka słów w trybie rozkazującym.
5. Wskaż tryby czasowników.

Nie czynь drugiemu, co tobie niemiłe. — Niech każdy czyni, co każe duch Boży, a całość sama się złoży. — Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. — Człowiek mierzy, Pan Bóg uderzy. — Świeć przykładem, jaśniej cnotą! — Módl się i pracuj! — Trzy razy odmierz, a raz ukraj! — Dałbyś mi pokój! — Zaszlibyście kiedy do mnie! — Kto dobrze umierzy, dobrze trafi. — Bądź szczęśliwy! — Oby ci nieba zawsze pomagały!

6. Zastanów się, na czym polega różnica między słowami, zestawionemi w przytoczonych niżej szeregach. Wskaż osobę podmiotu i zwróć uwagę, jak się ona zachowuje wobec czynności lub stanu orzeczenia.

Matka pieści syna — Matka jest pieszczona przez syna.

Matka całuje syna — Matka jest całowana przez syna.

Matka kocha syna — Matka jest kochana przez syna.

Formy czasownika, zapomocą których wskazujemy, czy podmiot sam wykonywa czynność lub ulega stanowi, oznaczonemu przez czasownik, czy też tylko doświadcza skutków tej czynności lub stanu, nazywają się stronami. Strona, która wskazuje, że podmiot sam wykonywa czynność lub sam ulega stanowi, wyrażonemu przez czasownik, nazywa się stroną czynną, np.: *Matka całuje syna. — Matka kocha syna.* — Strona, która wskazuje, że podmiot doświadcza skutków czynności lub stanu, wyrażonego w czasowniku, nazywa się bierną, np.: *Matka jest kochana przez syna.*

7. Wskaż stronę czynną i bierną.

Dobremi chęciami piekło jest brukowane. — Nieodrazu Kraków został zbudowany. — Kiedy ryba się łowi, żyto się nie rodzi. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje. — Kto kocha i szanuje ludzi, ten sam bywa kochany i szanowany. — O co nie dbamy, zapominamy. — Co zostało zaniedbane, prędko bywa zapomniane.

8. Wymień jaki czasownik i użyj go w stronie czynnej i biernej.

B. 9. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich tryb i stronę.

Wstań, o dziecię, idź na pole, gdzie pot ludu wsiąka w rolę, gdzie pod naszym jasnym niebem.

kłosa brzęczą żytnim chlebem, jako harfy szklane. Idź i słuchaj, a w tym szumie może serce twoje zrozumie, jakie to tam rosy świecą, jak masz uczcić dołą kmieć i chłopską sukmanę.

LEKCJA 54.

- A. 1. Jakie wyrazy nazywamy czasownikami?
 2. Jakie rozróżniamy czasowniki?
 3. Co oznaczają czasowniki czynne i jakie znaczenie mają czasowniki nijakie?
 4. Jakie rozróżniamy najważniejsze odmiany wśród czasowników?
 5. Co to jest słowo? Co nazywamy bezokolicznikiem i co to są imiesłowy przymiotne i przysłówne?
 6. Wskaż czasowniki i określ, w jakiej odmianie one występują.

Schyłek dnia dzwon ogłasza, ustaje już praca. Zwolna rycząca trzoda błonem postępuje. Rolnik, dumając, ścieżką do domu powraca. Powietrze uroczyste napęnia milczenie; chyba brzęk lecącego chrząszcza je przerywa. Na wieży, mchem i bluszczem oddawna okrytej, nadęta sowa hukiem żałosnym przeraża. Mrok gęstnieć zaczyna, noc zapada czarna.

7. Co oznaczają formy czasu? Jakie rozróżniamy czasy?
 8. Oprócz czasów jakie jeszcze formy rozróżnialiśmy w słowie?
 9. Ile wyróżnialiśmy osób?
 10. Co nazywamy trybem?
 11. Na co wskazuje strona w słowie?
 12. Wskaż słowa i określ ich czas, osobę, liczbę, tryb i stronę.

Błogosław, Boże, rolnika dłonie, nie dopuść nigdy nań głodu! Gdy sieje, niech mu skowronek dzwoni; gdy zbiera, użyj mu chłodu! Błogosław ludziom,

którzy Twoją wolę spełniają w bratniej miłości! Jasną im ciszą opromień dołą, Twój anioł niech u nich gości!

- B. 13. Przepisz, podkreśl czasowniki, oznaczając słowa przez *sł.*, bezokoliczniki — przez *bk.*, imiesłowy przymiotne — przez *im. pt.*, a imiesłowy przysłówne — przez *im. ps.* W słowach wskaż osobę, liczbę, czas, tryb i stronę.

Grajże, grajku, będziesz w niebie, a basista koło ciebie! A zawracaj od komina, czapka na bok, ostra mina! Z przewieszoną tedy połą pomaluchno ano wkoło! Szumno, tłumno i wesoło, aby dalej, aby wkoło za drugimi, za gromadą. Maciej sąsiad za sąsiadą, a za nimi skocznym tanem jedzie Wojtek z dużym dzbanem; za płotami, jako mogą, dzieci sobie swoją drogą. W okólniku skaczą żrebce, dziecko śmieje się w kolebce. Kędy spojrzeć, radość wszędy. Dziwuje się kogut z grędy i na drągu, na wysokim przygląda się jednemu okiem. Stara wierzba głową chwieje, nie wiedząca, co się dzieje; wyskakują¹⁾ płowe wzgórza, tylko gwiazda oczy zmruża. Wszyscy skaczą, jak najęci, aż tak sobie mówią święci: „Grajże, grajku, będziesz w niebie, a basista koło ciebie!”

IV. PRZYSŁÓWKI.

LEKCJA 55.

- A. 1. Wskaż przysłówki.

Piękna jest noc na stepie! Nieraz uciszą się wiatry. Głęboko roztwiera się niebo i ślicznie wyiskrza się mleczna droga. Koń rzeźwi się chłodem i strzyże czujnie uszyma, a głucho na miłą tętni ziemia pod kopytami tabunu. Za łupem niespokojnie uganiają

¹⁾ Tańczą.

się ziemne sowy. Przepiórki zcicha kwilą; bąk wodny grubo huka po trzcinach. Równy i płasko leży światstepowy. Mgły lekko ślać się poczynają; gwiazdy powoli błedną, ogniska nieznacznie popieleją. A gdy słońce podejdzie, zrywa się znowu wicher stepowy od wschodu. Kto nie widział nigdy stepu, ten nie poznał wszystkich piękności natury.

2. Co oznaczają przysłowki? (patrz zeszyt I, lekcję 32).

Przysłowki oznaczają cechy cech.

3. Zastanów się, na czym polega różnica między przysłówkami, zestawionymi w podanych niżej szereгах:

On ładnie opowiada. — On tak opowiada.

On mówi dobrze. — Jak on mówi?

Przysłowki, oznaczające cechy cech dokładnie, nazywają się przysłówkami właściwymi, a te, które oznaczają cechy cech niedokładnie, nazywają się przysłówkami zaimkowymi. Wyrazy *ładnie, dobrze* są przysłówkami właściwymi, wyrazy *tak, jak* — przysłówkami zaimkowymi.

4. Wskaż przysłowki właściwe i zaimkowe.

Ogromnie poważna cisza tu panuje. — Pierś jego odetchnęła swobodniej i głębiej. — Świat cały jakoś zasnął wokoło mnie. — Krzaki wznoszą gdzieś niedługo gałęzie z błot i trzęsawisk. — Znowu deszcz ciszej szumi. — W tej części sadu rosły tu i owdzie wiśnie. — Brzmiały zewsząd okrzyki. — Nocy takiej nie widziałem nigdy. — Kiedy niekiedy trzasnęła pod nogą sucha gałązka.

5. Daj przykłady (w zdaniach) na przysłówek właściwy i zaimkowy.

Przysłowki zaimkowe podzielić można na następujące klasy:

1) Wskazujące: *tutaj, tam, stąd, odtąd, dotąd; teraz, wtedy, dopóty, póty; tak, owak* i t. d.

2) Względne: *gdzie, skąd, odkąd, dokąd; kiedy, dopóki, póki; jak*.

3) Pytające: te same, co i względne, ale używają się w pytaniach.

4) Nieokreślne: *gdzieś, gdziekolwiek, gdziebądź, skądś, skądkolwiek, skądbądź, jakoś, jakbądź, jakkolwiek, nigdzie, nigdy, nijak...*

4. Wskaż przysłowki zaimkowe wskazujące, pytające, względne i nieokreślne.

Stamtąd lubiłem na miłe góry ojczyste poglądać. — Gdzie były ludne zamki, dziś tam rosną grzyby. — Póty dzban wodę nosi, póki się ucho nie urwie. — Jakże służy zdrowie? — Skąd przybywasz? — Świat cały jakoś zasnął. — Skąd wracasz? — Dokąd dążysz? — Rzeka tutaj znacznie się rozszerzała. — Lepiej późno, niż nigdy.

B. 7. Przepisz i podkreśl przysłowki właściwe raz, a zaimkowe — dwa razy.

Czas prędko uchodzi. — Łódka moja zwolna płynie. — Gdzieś niedługo rośnie kwiat głogu. — W owsach jednostajnie brzęczą świerszcze polne. — Nieraz Jędrzej obejrzał się lękliwie. — Niejeden już się żegnał trwożliwie. — On mnie często ku brzegom Niemna siniego prowadził. — Gdzie Tatar przejdzie, tam trawa nie rośnie.

LEKCJA 56.

A. 1. Wskaż przysłowki i zwróć uwagę na ich znaczenie.

We mgle wieża zdała się dwakroć większa. — Spojrzeliśmy sobie trzykroć oko w oko. — Ktoś trzy razy zlekka do drzwi zapukał. — Wtem dwa-

króć kichnął podkomorzy. — Byłem po pierwsze głodny, po drugie bardzo zmęczony.

Przysłówki, oznaczające liczbę lub następstwo cech, nazywają się przysłówkami liczebnymi albo liczebnikami przysłownymi.

2. Wskaż przysłówki liczebne.

Po trzykroć skaczę do wody i rzeźki powracam do domu. — Strzelałem pięć razy i zawsze chybiłem! — Planety nie są gwiazdami, bo po pierwsze nie mają własnego światła, po drugie tak, jak ziemia, kręcą się koło słońca. — Kto śpiewa, dwa razy się modli. — Dziesięć razy mierz, a raz ukraj. — Dwukroć przepłynął morze, a na Dunajcu utonął. — Wojsko nieprzyjacielskie było trzykroć liczniejsze. — Zawiniłem podwójnie, bo po pierwsze popełniłem błąd, po drugie nie chciałem się do niego przyznać. — Przeprawa przez rzekę okazała się niemożliwą, bo po pierwsze nie było łodzi ani promu, a po drugie z powodu ruszenia lodów na rzece płynęła gęsta kora.

3. Daj kilka przykładów (w zdaniach) na przysłówki liczebne.

4. Wskaż przysłówki (właściwe, zaimkowe i liczebne).

Nad Soplicowem słońce weszło i już padło na strzechy i przez szpary w stodołę się wkradło i po ciemno-zielonem, świeżem, wonnem sianie, z którego sobie młodzież zrobiła posłanie, rozplywały się złote, migające pręgi. Już wróble, skacząc, świerkać zaczęły pod strzechą, już trzykroć gęgnął gęsior, a za nim, jak echo, odezwały się chórem kaczkki i indyki. Już na dziedzińcu słyszeć myśliwskie okrzyki: wyprowadzają konie, zajeżdżają bryki. Ledwie dziedziniec taką gromadę ogarnie. Nagle odezwały się trąby, otworzono psiarnie. Zgraja chartów, wypadłszy, wesoło skowyczy. Psy, jak szalone, cwałem śmigają po dworze, potem biegną i kładą szyje na obroże. Wszystko

to bardzo dobre polowanie wróży. Nareszcie dano znak podróży. Ruszyli strzelcy zwolna, jeden tuż za drugim.

B. 5. Napisz kilka zdań, w którychby były użyte przysłówki.

V. PRZEGLĄD OGÓLNY WYRAZÓW SAMODZIELNYCH.

LEKCJA 57.

- A. 1. Jakie wyrazy nazywamy samodzielnymi?
2. Jaka jest różnica między wyrazami samodzielnymi a niesamodzielnymi?
3. Jakie klasy rozróżniamy wśród wyrazów samodzielnych?
4. Jak nazywamy wyrazy, oznaczające przedmioty?
5. Wymień kilka rzeczowników.
6. Jak się nazywają wyrazy, oznaczające cechy przedmiotów?
7. Jaka jest różnica między przymiotnikami a czasownikami?
8. Wymień kilka przymiotników.
9. Daj przykłady (w zdaniach) na czasowniki.
10. Jak się nazywają wyrazy, oznaczające właściwości cech?
11. Wymień kilka przysłówków.
12. Jakie klasy wyróżnialiśmy wśród rzeczowników, przymiotników i przysłówków?
13. Co to jest rzeczownik właściwy, zaimkowy i liczebnny? Daj przykład na każdy z nich.
14. Jakie przymiotniki nazwaliśmy właściwymi, zaimkowymi i liczebnymi? Daj przykład na każdy z nich.
15. Jakie przysłówki nazwaliśmy właściwymi, zaimkowymi i liczebnymi? Daj przykład na każdy z nich.

Podział znaczeniowy wyrazów samodzielnych da się unaocznic w następującej tablicy:

Wyrazy oznaczające przedmioty	Wyrazy oznaczające cechy przedmiotów	Wyrazy oznaczające właściwości cech
1. Rze- czow- niki { właśc. zaimk. liczeb.	3. Przy- miot- niki { właśc. zaimk. liczeb.	5. Przy- słów- ki { właśc. zaimk. liczeb.
2. Bezokoliczniki	4. Cza- sow- niki { słowa, imiesł. przym.	6. Imiesł. przysł.

16. Jaką odmianę czasowników nazywamy słowami? Przytocz przykłady.

17. Co to są bezokoliczniki? Przytocz kilka przykładów.

18. Jaką odmianę czasownika nazywamy imiesłowem przymiotnym? Przytocz przykłady.

19. Co to jest imiesłów przysłowny? Przytocz przykłady.

20. Wskaż wyrazy samodzielne.

Już słońeczko powło i przegląda się w rzecę. Oj, na rosę na białą polecę ja, polecę! Jak to z brzozy płaczącej, co wyrosła nad rzeką, krople rosy świecącej zwieszają się i cieką. Jakże jasne obłoki na niebieskim przestworze, jakże czyste potoki, o, mój Boże, mój Boże! Jaskółeczka przed bramą wciąż uwija się wkółko, ja nie jestem jaskółką, a potrafię tak samo. Teraz matki się boję, lecz niech ogień rozniecę, niechno krówki wydoję, polecę ja, polecę!

B. 21. Przepisz i oznacz zapomocą odpowiednich liter części mowy samodzielne.

Jak to dobrze Bóg zrobił, że ten śliczny świat stworzył, tak cudnie go ozdobił, tyle kwiecica rozmnożył, i że mnie dał braciszka. z którym codzień się pieścę... Pójde cicho, jak myszka, zajrzeć, czy też śpi jeszcze. Śpi w kolebce, więc dalej, prędko ognia trza¹⁾ skrzesać. Jak się ogień rozpali, pójde włosy uczesać.

LEKCJA 58.

A. 1. Czy rzeczowniki się odmieniają?

2. Jak się nazywa odmiana rzeczowników?

3. Ile przypadków i liczb odróżniamy w deklinacji polskiej?

4. Wymień nazwy przypadków i wskaż pytanie, na które każdy z nich odpowiada.

5. Kładąc odpowiednie pytania, przedeklinuj rzeczowniki: *strumień, rzeka, jezioro*.

6. Ile rodzajów różniamy w rzeczownikach polskich?

7. W jaki sposób poznajemy rodzaj rzeczowników?

8. Przytocz kilka rzeczowników rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego.

9. Jak się odmieniają przymiotniki?

10. Wskaż rodzaj, liczbę i przypadek rzeczowników i przymiotników.

Jakże ja sobie domek ozdobię, ten modrzewiowy dworzec ojcowy? Naprzód przed drzwiami lipę zasadzę, wkoło płotami sad oprowadzę. Stawię przy drodze świętego Jana, a na ogrodzie gniazdo bociana. Będą przy stawie chodziły pawie, pod stodołami na ziarno pszenne białe gołębie, goście codzienne.

¹⁾ Forma ludowa zamiast: trzeba.

11. Wskaż czasowniki (słowa, imiesłowy i bezokoliczniki). Przy słowach określ osobę, liczbę, czas, tryb i stronę.

Dojrzało zboże, więc działwa żywo dalej na żniwo, bo grad spaść może! Śpieszyć się trzeba po dary nieba. Złote zagony zda się kołyszą, brzęczą jęczmiony, pszenice wiszą. Sieką kosiarze, śmiechy, ochota, choć w słońca skwarze ciężka robota. Żniwa skończone, snopy zwiezione. Żeńcy się śpieszą, skaczą a cieszą. Więc przodownica w złotym, prześlicznym wieńcu pszenicznym, z sierpem na przedzie żniwiarzy wiedzie. Przy brzękach kosy, skrzypieniu strun głosy: „Plon niesiem, plon!” miłe dla człeka, słyszę zdaleka.

B. 12. Przepisz i oznacz poszczególne części mowy odpowiednimi literami.

Och, komu oczy we łzach nie staną, słysząc tę szczerą piosnkę śpiewaną! Kto się nie cieszy z niemi jak dziecię, nie ma co robić na Bożym świecie! Do późnej nocy pod lipą starą tańczę z moją pocziwą wiarą. Brzęk wiejskich skrzypiec, stary miód lipiec i siwych ludzi do tańca budzi.

VI. WYRAZY NIESAMODZIELNE.

LEKCJA 59.

A. 1. W podanych niżej zdaniach wskaż znaczenie wyrazów.

Bez lejca na wóz, bez wiosła na wodę, bez ostróg na konia nie siadaj! — Za lata zbieraj na zimę. — Szedł przez las, a drzew nie widział. — Ogień i woda dobrzy słudzy, ale źli gospodarze. — Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy.

2. Czy wyrazy: *bez, na, za, przez...*, *a, i, lecz, ale...* mają poza zdaniem jakieś samoistne znaczenie?

Wyrazy, które poza zdaniem nie mają samoistnego znaczenia, nazywają się *niesamodzielnymi* częściami mowy (p. zeszyt I, lekcję 11). Zapomocą wyrazów niesamodzielnymi łączymy w zdaniu części mowy samodzielne.

3. W podanych niżej zdaniach wskaż wyrazy niesamodzielnymi i zwróć uwagę, jakie części zdania zostały przez nie połączone.

Południe było ciche i gorące. — Wstawały wiotkie i lekkie mgiełki. — Tu i owdzie ukazały się chmury. — Nagle ciemność załoniła wioskę i pola. — Zaległa martwa cisza i ciemność. — Spadł drobny ale gęsty grad. — Ludzie pospiesznie uciekali z pola do domów. — Niebo na zachodzie zaczęło się wyjaśniać. — Po chwili deszcz się uciszył.

Wyrazy niesamodzielnymi, łączące jednakowe części podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, nazywają się *spójnikami*, np.: *i, ale*. Wyrazy niesamodzielnymi, łączące niejednakowe części podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, nazywają się *przymkami*, np.: *z, do, po*.

Do częściej używanych spójników języka polskiego należą następujące:

a) Spójniki łączące, *i, oraz, tudzież, też, także, lub, albo, czyli, to, jest, jak oto, mianowicie*.

b) Spójniki wynikowe: *dlatego, przeto, zatem, tedy, więc, to też*.

c) Spójniki przeciwstawne: *a, ale, lecz, jednak, przecież, wszakże, bądź—bądź, to—to, już to—już to, częścią—częścią*.

Do pospoliej używanych przymków należą: *bez, prócz, oprócz, do, dla, od, u, koło, około, naokoło, dokoła, obok, podług, według, pośród, wśród, środkiem, wpoprzek, wprost, wewnątrz, zewnątrz, daleko, blisko, zamiast, względem, wzdłuż,*

*ku, przeciw, przeciwko, wbrew, dzięki, przez, za, przy, mimo, pomimo, między, pomiędzy, pod, przed, nad, w, we, na, o, z, ze, po*¹⁾.

4. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż spójniki i przyimki.

Na niebie płoną tu i owdzie łuny. — Co chwila jedno działa to błysnie, to zagrzmie. — Bądź ty bądź ja pójdziemy. — Droga to wiała się w górę, to spuszczała się na dół. — Przed nami roztaczał się krajobraz piękny, ale dziki. — Był to wódz dzielny, jednak nieszczęśliwy.

B. 5. Napisz kilka zdań, w którychby były użyte spójniki i przyimki.

LEKCJA 60.

A. 1. W podanych niżej zdaniach oddziel podmiot od orzeczenia i wskaż wyrazy, które zawierają właściwą treść orzeczenia.

Śnieg jest biały. — Lód jest zimny. — Słońce jest ciepłe. — Pogoda była prześliczna. — On został żołnierzem.

W orzeczeniach: *jest biały, jest ciepłe...*, *został żołnierzem...* właściwa ich treść jest zawarta w przymiotnikach lub rzeczownikach (*biały, ciepłe, żołnierz*), wyrazy natomiast *jest, został* nie mają samoistnego znaczenia, są więc częściami mowy niesamodzielnymi. Tego rodzaju niesamodzielne części mowy nazywają się słowami posiłkowymi (patrz lekcję 2, zad. 8).

2. Wskaż słowa posiłkowe i zastanów się, kiedy bywają one używane.

¹⁾ Wymienione tu spójniki i przyimki zostały wyszczególnione tylko dla unacznienia, bynajmniej nie w tym celu, żeby je wyliczać z pamięci.

Czas wczoraj był brzydki, niebo było pochmurne. Dziś pogoda jest ładna, niebo jest czyste. — Ja jestem nauczycielem, a ty będziesz żołnierzem.

3. Czy przymiotniki i rzeczowniki mają formy czasu, trybu i osoby?

Słowa posiłkowe, odmieniając się według czasów, trybów i osób, przez połączenie z rzeczownikami i przymiotnikami nadają im znaczenie czasowników.

4. Rozbierz podane niżej zdania i zwróć uwagę, czy wyrazy: *jest, był, będzie, został...*, mają zawsze znaczenie słów posiłkowych.

Bóg jest wszędzie. — Bóg jest sprawiedliwy. — Nauczyciel był już w klasie. — Nauczyciel był wyrozumiały. — On został w domu. — On został uczniem. — Jutro będzie pogoda. — On będzie grzeczny.

Wyrazy: *jest, był, będzie, został...*, mogą mieć dwojakie znaczenie: 1) albo używają się w znaczeniu słów posiłkowych i wtedy są częściami mowy niesamodzielnymi, np.: *Bóg jest sprawiedliwy*; 2) albo mają znaczenie czasowników i wtedy są częściami mowy samodzielnych, np.: *Bóg jest wszędzie*. Wyrazy: *jest, był, będzie*, użyte w znaczeniu czasowników, mogą być zastąpione wyrazami: *istnieje, istniał, będzie istniał, znajduje się, znajdował się, będzie się znajdował*. W słowach posiłkowych taka zamiana jest niemożliwa.

5. Daj przykłady na wyrazy: *jest, był* i t. d., użyte w znaczeniu czasowników i słów posiłkowych.

6. W podanych niżej zestawieniach zwróć uwagę na różnicę znaczeniową wyrazów:

słuchasz : czy słuchasz? — umiesz : czy umiesz?
powiedz! : powiedzno! — chodź! : chodźno!

daj! : dajże! — weź! : weźże!

czyta : niech czyta! — pisze : niech pisze!

Wyrazy: *czy, niech, no, że* nie mają samodzielnego znaczenia, lecz nadają pewne zabarwienie znaczeniowe wyrazom samodzielnym. Tak, na przykład, wyraz *czy* nadaje wyrazom samodzielnym znaczenie pytania, wyrazy *no, że* podkreślają i wzmacniają rozkaz, wyrażony przez czasownik; wyraz *niech* nadaje również czasownikom znaczenie rozkazu. Takie niesamodzielne części mowy nazywają się **wyrazkami**.

7. Wskaż wyrazki.

Dajże mi pokój! — Chodźno tutaj! — Czy byłeś w Krakowie? — Niech Bóg czuwa nad tobą! — Czy nikt cię nie odwiedza? — Masz przecież przyjaciół.

8. Daj kilka przykładów na użycie wyrazków.

9. Jakie części mowy rozróżniamy wśród wyrazów niesamodzielnych?

10. Jaka jest różnica między spójnikami i przyimkami a słowami posiłkowymi i wyrazkami?

Spójniki i przyimki łączą wyrazy samodzielne, a słowa posiłkowe i wyrazki nadają im pewne zabarwienie znaczeniowe.

B. 11. Daj przykłady (w zdaniach) na spójniki, przyimki, wyrazki i słowa posiłkowe.

KRÓTKIE STRESZCZENIE.

1. ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

§ 1. **Myśl**, uczucie lub wola, wyrażone zapomocą jednego lub połączenia dwóch lub więcej wyrazów, nazywa się **z d a n i e m**. Naprzykład: *Pamiętacie wigilję w miłych braci kole? Na samo jej wspomnienie skakało pacholę. Ileż to w owe czasy sprawiały uciechy choinka ze świeczkami, z złotymi orzechy!*

W związku z tem rozróżniamy trzy odmiany zdań: 1) zdania oznajmujące. 2) wykrzyknikowe i 3) pytające. Zdania oznajmujące wyrażają myśl bez wyraźnego udziału uczucia, np.: *Dziś mamy ładną pogodę*. Zdania wykrzyknikowe obok myśli wyrażają także jakieś uczucie, np.: *Jaka dziś ładna pogoda!* Przez zdania pytające zwracamy się z jakimś pytaniem, np.: *Jaka jest dziś pogoda?*

§ 2. Każde zdanie, bez względu na liczbę tworzących je wyrazów, rozkłada się na dwie części: **podmiot** i **orzeczenie**. Podmiot jest to część zdania, o której się mówi w zdaniu; orzeczenie jest częścią zdania, w której się coś wypowiada o podmiocie. Naprzykład: *Słońce | świeci. — Słońce | wschodziło nad lasem. — Płynęły | lekkie obłoki. — Drzewa owocowe | ocieniały szerokie pole.*

§ 3. Podmiot i orzeczenie jednowyrazowe nazywa się **podmiotem** i **orzeczeniem nierozwiniętym**; podmiot i orzeczenie, składające się z dwóch lub więcej wyrazów samodzielnych, nazywa się **podmiotem** i **orzeczeniem rozwiniętym**.

Zdanie, w którym podmiot i orzeczenie są nierozwinięte, jest zdaniem nierozwiniętem, np.: *Grzmia armaty, świszczą kule.* Zdanie, w którym przynajmniej jedna jego część jest rozwinięta, jest zdaniem rozwiniętem. Np.: *Rozum | często siłę pokona.* — *Dar wrogów | szczęścia nie przynosi.*

Orzeczenie nierozwinięte, w którym oprócz wyrazu samodzielnego jest jeszcze słowo posiłkowe, nazywa się orzeczeniem złożonem. Np. *Noc | była pogodna, ranek | jest pochmurny, pogoda | będzie niepewna.* — *On | jest żołnierzem, ty | będziesz rolnikiem.*

§ 4. Podmiot rozwinięty składa się z podmiotu zasadniczego, obok którego są jeszcze wyrazy określające lub dopełniające. Orzeczenie rozwinięte składa się z orzeczenia zasadniczego, z którym się łączą wyrazy dopełniające i określające.

§ 5. Dopełnienie jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, dopełniająca treść wyrazu, do którego się odnosi. Np.: *Niezgoda | gorszy ludzi.* — *Zyskanie na czasie | jest zyskaniem na rzeczy.* Dopełnienia odpowiadają na pytania: *kogo? czego? komu? czemu? kogo? co? kim? czym? o kim? o czym? w kim? w czym?* i t. p. Wyraz, do którego się odnosi dopełnienie, nazywa się wyrazem dopełnianym. Np. *Niezgoda | gorszy ludzi.* — *Zyskanie na czasie | jest zyskaniem na rzeczy.*

§ 6. Określenie jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, określająca bliżej wyraz, do którego się odnosi. Np.: *Jedna mała wada | piękną rzecz oszpeci.* Wyraz, do którego się odnosi określenie, nazywa się wyrazem określanym. Np.: *Łagodna mowa | pewna namowa.*

Wyrazem określanym może być rzeczownik, przymiotnik, czasownik lub przysłówek. Zależnie od tego

rozróżniamy określenia przyrzeczownikowe i przysłowne. Określenia przyrzeczownikowe odnoszą się do rzeczowników i odpowiadają na pytania: *który? jaki? ile? czyj?* Np.: *Nadeszły | pierwsze dni wrześnieowe.* — *Po zachodzącem lecie wschodzi | smutna jesień.* Określenia przysłowne odnoszą się do czasowników, przymiotników i przysłówków. Np.: *Leniwy | gubi się dobrowolnie.* — *W beczynności | czas schodzi bardziej powoli.*

§ 7. Wśród określeń przysłownych rozróżniamy:

1) Określenia miejsca, odpowiadające na pytania: *gdzie? skąd? dokąd? którędy?* Np.: *Na dobrej roli i chude ziarno wejdzie.* — *Z piekła nikt nie wróci.* — *Po rozum w las nie idą.*

2) Określenia czasu, odpowiadające na pytania: *kiedy? jak dawno? jak długo? dopóki?* Np.: *Pracuj o słońcu, a śpij o miesiącu!* — *Rozumny zawczasu złe widzi.*

3) Określenia sposobu, odpowiadające na pytania: *jak? w jaki sposób?* Np.: *Nad brzegiem lasu cicho śpią poręby.* — *Powietrze pachnie balsamicznie.*

4) Określenia stopnia, odpowiadające na pytania: *w jakim stopniu? do jakiego stopnia?* Np.: *Widok twój nadzwyczaj mię cieszy.*

5) Określenia przyczyny, odpowiadające na pytania: *dłaczego? z jakiego powodu? z jakiej przyczyny?* Np.: *Gnuśnością ludzie niekczemnieją.*

6) Określenia celu, odpowiadające na pytania: *poco? w jakim celu?* Np.: *Przychodzę przeproszać.*

§ 8. Wyrazy, oznaczające osoby, do których się zwracamy z wypowiedzianymi zdaniami, są tak zwanymi wołaczami, np.: *Wybacz mi, malko!* — *Pamiętaj o mnie, przyjacielu!* Wołacze nie tworzą części zdania i dlatego oddzielamy je przecinkami.

2. NAUKA O WYRAZACH.

§ 9. Rozróżniamy cztery podstawowe części mowy: rzeczownik, przymiotnik, czasownik i przysłówki.

Rzeczowniki są to wyrazy, oznaczające przedmioty, czyli ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska, np.: *strzelec, dzięcioł, sosna, strzelba, zmierzch*.

Przymiotniki i czasowniki oznaczają cechy przedmiotów; przymiotniki wskazują na własności przedmiotów, czyli na cechy oznaczane niezależnie od czasu; czasowniki wskazują na czynności i stany, czyli na cechy przedmiotów, oznaczane zależnie od czasu. Wyrazy *pstry, zwinny (dzięcioł)* są przymiotnikami, wyrazy *przyleciał, stuka* — czasownikami.

Przysłówki oznaczają właściwości cech, np.: *(dzięcioł) bardzo (zwinny), (stuka) zlekka*.

§ 10. Cechy oznaczamy albo wskazując jednocześnie na przedmioty, do których one należą, albo niezależnie od przedmiotów, w oderwaniu od nich, np.: *biały (śnieg), biała (kreda), białe (mleko)* — *białość*; *twardy (kamień), twarda (stal)* — *twardość*. Cechy, oznaczane w oderwaniu od przedmiotów, nazywają się cechami oderwanymi, albo pojęciami. Wyrazy, oznaczające pojęcia, czyli cechy oderwane, są rzeczownikami oderwanymi, np.: *białość, czarność, twardość, wdzięczność*.

RZECZOWNIK.

§ 11. Rzeczowniki oznaczają ludzi, zwierzęta, rośliny, zjawiska i pojęcia. Ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska postrzegamy w otaczającym nas świecie zapomocą zmysłów; dlatego rzeczowniki, oznaczające te przedmioty, nazywają się *zmysłowymi*. Cechy postrzegamy tylko w połączeniu z przedmio-

tami; w oderwaniu od przedmiotów cech nie postrzegamy i nie widzimy, na przykład, białości, nie patrząc jednocześnie na jakiś biały przedmiot, nie czujemy twardości, nie dotykając jakiegoś twardego przedmiotu, nie znamy wdzięczności, lecz wdzięcznych ludzi i t. d. Dlatego też rzeczowniki, oznaczające cechy oderwane, czyli pojęcia, w przeciwstawieniu do rzeczowników zmysłowych, nazywamy rzeczownikami oderwanymi. Wyrazy: *widz, żołnierz, koń, chorągiew, bitwa, strzał* są rzeczownikami zmysłowymi, a wyrazy: *strzelanie, bicie, waleczność, odwaga* są rzeczownikami oderwanymi.

§ 12. Wśród przedmiotów, postrzeganych zmysłami, rozróżniliśmy ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy, i zjawiska.

Rzeczowniki, oznaczające ludzi i zwierzęta, nazywają się *żywotnymi*; rzeczowniki, oznaczające rośliny, rzeczy, zjawiska i pojęcia, — *nieżywotnymi*. Nazwy ludzi są rzeczownikami *osobowymi*, nazwy zwierząt, roślin, rzeczy, zjawisk i pojęć należą do rzeczowników *nieosobowych*.

§ 13. Rzeczowniki, oznaczające przedmioty jednostkowe, np.: *drzewo, człowiek, żołnierz*, nazywają się *jednostkowymi*; wyrazy, oznaczające przedmioty zbiorowe, składające się z całego szeregu przedmiotów jednostkowych, nazywają się rzeczownikami *zbiorowymi*, np.: *las, tłum, pułk*.

§ 14. Rzeczowniki poza tem dzielą się jeszcze na *pospolite* i *własne*; rzeczowniki *pospolite* są to nazwy całego szeregu jednakowych przedmiotów, np.: *miasto, rzeka, kraj*; rzeczowniki *własne* są to nazwy, które nadajemy poszczególnym przedmiotom w celu wyróżnienia ich od innych, do nich podobnych, np.: *Warszawa, Wisła, Polska*.

ODMIANA RZECZOWNIKÓW.

§ 15. W odmianie rzeczowników rozróżniamy liczbę, rodzaj i przypadek.

Liczba rzeczownika wskazuje, czy mamy na myśli jeden czy więcej przedmiotów, np.: *okno : okna, dom : domy, książka : książki*. W języku polskim rozróżniamy dwie liczby: pojedynczą i mnogą. Liczba pojedyncza rzeczownika wskazuje na jeden przedmiot, np.: *dom, okno*; liczba mnoga rzeczownika wskazuje, że mamy na myśli więcej, niż jeden przedmiot, np.: *domy, okna*.

§ 16. Rzeczowniki wpływają na zmianę końcówki łączącego się z niemi przymiotnika, np.: *dobr-y ojciec, dobr-a matka, dobr-e dziecko; piln-y chłopiec, piln-a dziewczynka, piln-e dziecko; zaciszn-y dom, zaciszn-a chata, zaciszn-e domostwo; wygodn-y hotel, wygodn-a kanapa, wygodn-e krzesło*. Przymiotniki *dobr-y, piln-y, zaciszn-y, wygodn-y* mają końcówki rodzaju męskiego, bo końcówek takich wymagają między innymi rzeczowniki, oznaczające istoty płci męskiej. Przymiotniki *dobr-a, piln-a, zaciszn-a, wygodn-a* są użyte w rodzaju żeńskim, bo w takiej postaci łączą się między innymi z rzeczownikami, oznaczającymi istoty płci żeńskiej. Przymiotniki *dobr-e, piln-e, zaciszn-e, wygodn-e* są użyte w rodzaju nijakim, bo właściwe im końcówki nie są końcówkami ani rodzaju męskiego, ani żeńskiego.

Ta zdolność rzeczowników wpływania na zmianę końcówki przymiotnika nazywa się ich rodzajem. Rozróżniamy trzy rodzaje rzeczowników. Rzeczowniki, które wymagają obok siebie męskiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj męski, np.: *dobr-y ojciec, waleczn-y wódz, sprawiedliw-y sędzia, piękn-y ogród, wyniosł-y pagórek*. Rzeczowniki, które wymagają obok siebie żeńskiej końcówki przymiotnika,